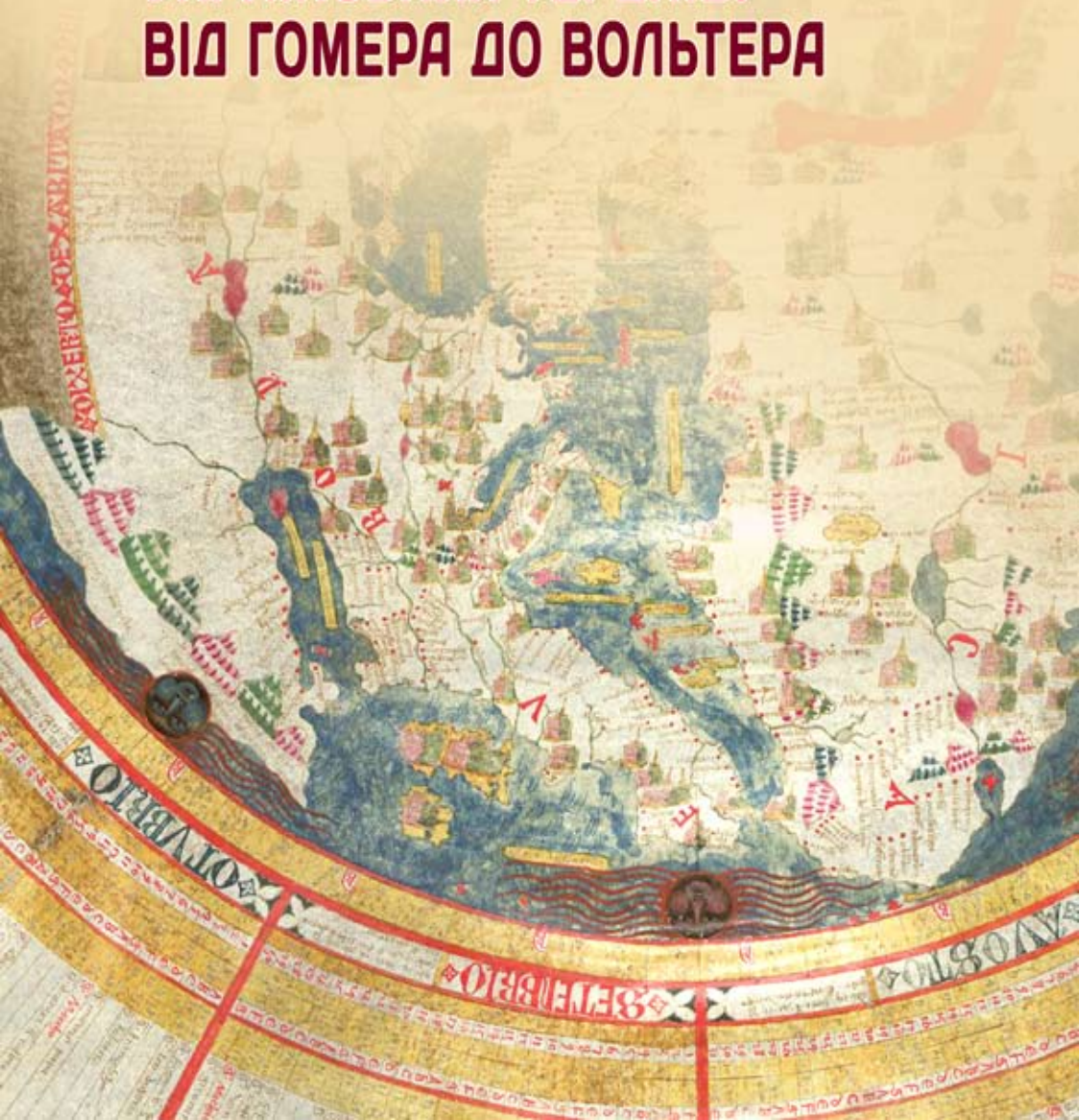

Сергій Трубчанинов

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНІВ: ВІД ГОМЕРА ДО ВОЛЬТЕРА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Сергій Трубчанінов

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ВІЗІЯ
УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНІВ:
ВІД ГОМЕРА ДО ВОЛЬТЕРА**

МОНОГРАФІЯ

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 001.5:[910.3+94](477)“.../1778”
Т 77

Рецензенти:

Гай-Нижник П. П., доктор історичних наук (м. Київ)

Телячий Ю. В., доктор історичних наук (м. Хмельницький)

Філінюк А. Г., доктор історичних наук (м. Кам'янець-Подільський)

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
(протокол № 6 від 25 травня 2023 р.)*

Трубчанінов С. В.

Т 77 **Історико-географічна візія українських теренів: від Гомера до Вольтера** : монографія. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2023. 134 с.

ISBN 978-617-7773-51-0

В монографії висвітлюється розвиток історико-географічної візії теренів сучасної України в середовищі європейських інтелектуалів, починаючи від початків європейської літературної традиції до періоду найвищого піднесення ідей Просвітництва.

Книга адресована всім, хто цікавиться історією історичної науки, історією України, історичною географією, історією ідей та історичної свідомості, історичною міфологією.

УДК 001.5:[910.3+94](477)“.../1778”

ISBN 978-617-7773-51-0

© Трубчанінов С.В., 2023

© ФОП Панькова А. С.,
видання, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

1. НАЙДАВНІШІ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ТЕРИТОРІЮ УКРАЇНИ

- 1.1. Гомер – «батько історичної географії»? 9
1.2. Історико-географічні екскурси про Надчорномор'я
в «Історіях» Геродота 13
1.3. Історико-географічна інформація про Надчорномор'я
у творах класичної античності 16
1.4. Надчорномор'я в «Описі ойкумени» Діонісія Перієгета 20
1.5. Окреслення Надчорномор'я в працях Клавдія Птолемея 22

2. УКРАЇНСЬКІ ТЕРЕНИ В ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІЙ ВІЗІЇ ПІЗНЬОАНТИЧНИХ АВТОРІВ

- 2.1. Надчорномор'я у візії останнього великого
історика Риму 25
2.2. Мапа Європи за Оросіусом 32
2.3. Історико-географічна інформація в «Гетіці» 34
2.4. Історико-географічні уявлення візантійців у головних
трактатах VI ст. 36
2.5. «Етимології» Ісідоруса Севільського 41
2.6. «Космографія» Равеннського географа 43

3. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ВІЗІЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА СУМІЖНИХ ТЕРЕНІВ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ АВТОРІВ VIII–XIII СТ.

- 3.1. Скитія на ментальній мапі західноєвропейських
теологів та церковних істориків 46
3.2. Надчорномор'я в історико-географічній візії
візантійських авторів 48
3.3. Надчорномор'я у фокусі уваги Константіноса VII
Порфирогенітоса 52
3.4. Історико-географічні уявлення про Русь 54
3.5. Територія України, Скитія та Сарматія у національних
історичних міфах різних європейських народів 57

ЗМІСТ

4. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗНАННЯ АВТОРІВ ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ ПРО РУСЬ/УКРАЇНУ, РУСИНІВ/УКРАЇНЦІВ ТА ЇХНІХ СУСІДІВ

4.1. Схід Європи у працях гуманістів XIV – початку XV ст.	61
4.2. «Нюрнберзька хроніка»	66
4.3. Ян Стобнічка про Русь	68
4.4. Етногенетичні легенди про походження західних і північних сусідів українців	70
4.5. Внесок в історичну географію Центрально-Східної Європи західноєвропейських учених XVI – початку XVII ст.	74
4.6. Історична картографія. Абрагам Ортелій	78
4.7. Окреслення українського етногенетичного міфу	82
4.8. Історико-географічна візія козацької України у французькій історіографії на початку ранньомодерного часу	84

5. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО УКРАЇНЦІВ І УКРАЇНСЬКІ ТЕРЕНИ ІНОЗЕМНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

5.1. Скитія та Сарматія в німецькомовних енциклопедичних виданнях початку XVIII ст.	91
5.2. Історико-географічна візія Г. Ляйбніца	93
5.3. Праці Г. Байера з історичної географії Східної Європи та Русі	95
5.4. Історико-географічне пізнання та міфотворчість В. Татіщева	98
5.5. Історико-географічна візія М. Ломоносова	103
5.6. Історико-географічні уявлення про Україну французьких просвітників першої–другої третини XVIII ст.	107
5.7. Історико-географічна візія Вольтера. Статті про Україну в «Енциклопедії»	113
ВИСНОВКИ	122
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	126

ПЕРЕДМОВА

В добу античності, середні віки та в епоху Відродження серед європейських інтелектуалів надзвичайно популярним був вислів «*historia magistra vitae*» («історія – вчителька життя»), який належить давньоримському політику, філософу та письменнику Цицерону. Визначному німецькому філософу доби Просвітництва Іммануїлу Канту приписують інший крилатий вислів: «шлях у майбутнє завжди лежить через минуле».

Наприкінці XVI ст. нідерландський картограф Абрагам Ортелій сформулював своє класичне визначення: «Географія – око історії». Майже відразу ж англійський учений Річард Хаклюйт зробив важливе уточнення: «Географія – праве око історії» (лівим оком він назвав хронологію). Мало кому відомий факт: І. Кант найдовше викладав в університеті фізичну географію – чотири десятиліття! Він вважав географію та історію такими галузями наук, які «заповнюють цілісність наших знань».

Звертаючись до історії будь-якого сучасного чи історичного народу неможливо обійти стороною окреслення його території в різні часові проміжки. Світова історія містить чимало прикладів, коли часто змінювалися межі заселених різними етносами теренів, відбувалося їх переміщення на значні відстані, як трансформувалися кордони різних національних держав та імперій. Незважаючи на це, окремі території і кордони залишалися непорушними на ментальній мапі носіїв певної національно-культурної традиції. Так, уявлення європейців про Скитію і Сарматію були практично незмінними більше тисячі років.

Коли наприкінці XVIII – на початку XIX ст. багато європейських народів стали на шлях націотворення, одним із наріжних каменів обґрунтування майбутньої державної

нації стали історико-географічні уявлення. Ще в 1796 р. Йоганн Вольфганг Гете міг іронічно запитати: «Німеччина? Але де це? Я не знаю, де знайти цю землю». У першій третині XIX ст. міністр закордонних справ Австрійської імперії Клеменс фон Меттерніх навіть заявляв, що Німеччина та Італія не мають «націй», а їхні назви є лише поняттями давньої географії. Наступні покоління інтелектуалів відповіли на питання Гете та заяви Меттерніха, покликаючись на уявлення про єдність етнічного походження, історії та «природних границь».

Політична концепція нації вибудовувалася на ідеях І. Канта про єдність історії, інститутів влади і території держави. Пройде лише кілька десятиліть від заяв Меттерніха, коли пруссаки, шваби, саксонці, баварці та ін. об'єднуються в одну німецьку громадянську націю. Так само і в той же час з'явиться італійська громадянська нація на Півдні Європи. За схожим сценарієм творитимуться нації у слов'янських народів. Щоправда, іноді історико-географічні уявлення виступали в ролі гальма. Так, географи XVIII – початку XIX ст. ще згадували такі племена, як «морлаки», «далматини» чи ін., яких вже немає на сучасній карті. А видавець першої болгарської абетки (1824), учений-енциклопедист Петар Берон вважав себе передусім фракійцем.

Тракування місцезнаходження, природних умов, клімату, в яких проживали різні народи, у творах європейських інтелектуалів часто поєднувало в собі риси символічної та реальної географії. Важливу роль відігравали такі особливості, як місце розташування території чи народу в культурній ойкумені, місце на геополітичній карті епохи, або навіть у просторі релігійної святості та гріха. 25-літній німецький учений Йоганн-Готфрід Гердер, який мріяв стати просвітителем серед слов'ян, у 1769 р. передрікав, що Україна стане новою Грецією. На його думку, «прекрасне небо цього народу, його весела вдача, його музичний хист, його родюча земля та ін. колись прокинуться: з великої кількості малих

диких народів, як колись було в греків, постане цивілізована нація, її кордони простягнуться до Чорного моря, а звідти по всьому світу».

Із національного тлумачення історії впливали певні просторово-територіальні орієнтири. У той же час, для інтелектуалів з імперських держав важливу роль відігравало прагнення створити цілісний образ простору імперії, узагальненої картини її минулого та географії. З цією метою відшуковувалися такі риси, що мали поєднати імперський центр і периферію, правлячу династію з легендарними попередниками.

Історико-географічна візія Німеччини визначного німецького поета і драматурга, філософа і професора історії Фрідріха Шиллера (1759–1805) визначила його переконання про те, що місією німців було реалізовувати цінності та цілі Просвітництва, продовжуючи справу, яку вони розпочали з Реформації. Саме географічне розташування у серці Європи вплинуло на їхнє історичне покликання, адже вони були «ядром людства».

Мета даної монографії – з'ясування історико-географічної візії європейських інтелектуалів на терени сучасної України, починаючи від початків європейської літературної традиції до найвищого піднесення Просвітництва в другій половині XVIII ст.

Методологічною основою дослідження стали засадничі принципи об'єктивності та історизму. Серед методів дослідження важливу роль зіграв історико-генетичний метод, який дозволив показати зміни в поглядах інтелектуалів на терени сучасної України протягом досліджуваного періоду. Оскільки головним об'єктом дослідження є літературні твори, було використано метод інтерпретації, який дозволяє розшифровувати текст в пошуках прихованого змісту, а також оцінювати його як ілюстрацію досліджуваних ідей.

Важливою проблемою є максимально точно написання імен, етнонімів чи географічних об'єктів. Видатний

український мовознавець, поліглот Андрій Білецький, який здійснив блискучий переклад праці Геродота українською, підкреслював, що між звуковим складом давньогрецької та сучасної української мови є досить значна різниця. Зокрема, традиційно в нас усі дифтонги перетворювали на монофтонги і цим «обезбарвлювали» давньогрецький вокалізм; складною є справа з передачею давньогрецьких приголосних; є труднощі з адаптацією грецьких власних імен та назв до «сучасних» норм нашої мови. Коли ж назви міст у підручниках історії та географії читаються як Афіни, Фіви, Херсонес, то мусимо так їх писати, зазначав А. Білецький, хоча правильно було б – Атенай, Тебай, Херсонесос. Однією з новацій нового українського правопису, затвердженого Кабінетом Міністрів України 22 травня 2019 р., є правило передачі буквосполучення th у словах грецького походження, що допускає орфографічну варіативність на зразок: Афіни і Атени, Борисфен і Бористен, Демосфен і Демостен.

Але це потрібно розглядати лише як гарний початок до поступового викорінення проблем, які окреслив А. Білецький. При написанні імен, етнонімів чи географічних об'єктів ми надаємо перевагу їх максимальній близькості до звучання у відповідних мовах.

1. НАЙДАВНІШІ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ТЕРИТОРІЮ УКРАЇНИ

Зародження багатьох сучасних наук відносять до античної доби. «Батьком історії» називають Геродота, «батьком географії» – Ератосфена, «батьком геометрії» – Евкліда. Цілком закономірно можна поставити питання про пошук античного коріння такої науки як історична географія та з'ясувати, якими були історико-географічні уявлення про територію України за античності.

1.1. Гомер – «батько історичної географії»?

Як відомо, зазвичай відлік історії європейської літератури розпочинають від епічних поем Гомера, створених на основі військово-політичної історії грецьких племен доби бронзи. Сюжет поем пов'язаний із подіями легендарної Троянської війни. В історіографії цієї проблеми, яка налічує багато сотень праць, вже кілька століть дискутуються питання про реальність відображення тих чи інших подій, хронологічні межі, сили сторін та ін. Так, одні дослідники відносять події війни та повернення грецьких героїв до проміжку часу між 1270 і 1230 рр. до н. е., інші – до 1210–1180 рр. до н. е.¹

Чимало вчених використовує для визначення дати закінчення війни обрахований період руйнування поселення, яке було назване археологами Троя VIIa (в наш час також вживана назва для цього поселення – Троя VIi) – 1180 р. до н. е. А нещодавно грецькі астрофізики, астрономи і геологи

¹ Див., зокрема: Mylonas G. E. Priam's Troy and the Date of Its Fall // *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*. 1964. Vol. 33, No. 4, Oct.–Dec. P. 367.

детально проаналізували інформацію щодо описаних Гомером природніх явищ, зокрема, сонячних затемнень. Вони дійшли висновку, що кільцеподібне сонячне затемнення, що сталося через три дні після смерті Патрокла, датується 6 червня 1218 р. до н. е. Це остання значна подія перед закінченням Троянської війни. А от прибуття Одиссея на Ітаку дослідники датують початком листопада 1207 р. до н. е.²

Багато дослідників вважає, що Гомер жив через п'ять століть після оспіваних ним подій – у VIII ст. до н.е. Відомий історик і перекладач Ендрю Ленг підкреслював, що троянську тематику грецькі співці-рапсоди активно розробляли протягом 800–540 рр. до н. е. Так, близько 776 р. до н. е. з'явилася поема «Кіпрії», у якій розповідалося про початок Троянської війни, а після 600 р. до н. е. – остаточний варіант «Одіссеї»³.

Гомер володів значними географічними знаннями. Оскільки він жив у той час, коли відбувалася грецька колонізація, поет міг чути про різні далекі краї, але ці географічні знання були тісно переплетені з міфологічними сюжетами⁴.

В «Іліаді» Гомера зустрічаємо важливі історико-географічні свідчення. До 2-ї пісні твору входить «Беотія» (Іліад, II, 494–759) – перелік «корабельних вождів» ахейців, які прибули під стіни Трої (його називають також «Каталогом кораблів» або «Списком кораблів»). Аналізу цього тексту присвячено десятки наукових праць. Із опрацьованого вченими

2 Papamarinopoulos S., Preka-Papadema P., Mitropetros P., Antonopoulos P., Mitropetrou E., Saranditis G. A new astronomical dating of the Trojan War's End // *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*. 2014. Vol. 14, No. 1. P. 98–101.

3 Lang A. *Homer and His Age*. London, New York, Bombay : Longmans, Green, 1906. P. 20–22.

4 Geus K. *Greek and Greco-Roman Geography // The Cambridge history of science / eds. J. Alexander, T. Liba*. Vol. 1: Ancient science. Cambridge : Cambridge University Press, 2018. P. 403.

«Каталогу кораблів» постає географія данайської коаліції: держави материкової Греції і островів у Егейському та Іонійському морях⁵.

У наступних віршованих рядках – менший за обсягом «Каталог троянських сил» (Іліад, II, 816–877). На основі його аналізу науковцями окреслюється майже вся Мала Азія та прилегла до неї частина Балкан⁶. Допускають, що політична ситуація в Західній Анатолії була описана поетом не лише згідно давньої традиції, але й під впливом сучасних йому обставин⁷.

Один із відомих сучасних дослідників творчості Гомера Едзард Віссер підкреслює: «Якщо співвідношення між міфологічною та реальною історією і культурою дуже важко оцінити, то завдяки «Каталогу кораблів» зв'язок між географією в «Іліаді» та реальністю VIII або VII ст. до н. е. більш зрозумілий... Гомерівська географія дає нам підказку, що історична достовірність Гомера опирається як на усну, так і письмову поезію»⁸.

5 Див., зокрема: Danek G. *Der Schiffskatalog der Ilias: Form und Funktion // Ad Fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum 65. Geburtstag / hg. H. Heftner und K. Tomaschitz*. Wien : Eigenverlag der Herausgeber, 2004. S. 63–64, 66–72; Eder B. *Noch einmal: der homerische Schiffskatalog // Der neue Streit um Troia – eine Bilanz / hg. Ch. Ulf. München : C. H. Beck, 2003. S. 287–308; Siebert M. Homers Schiffskatalog: Flottenschau vor dem «Seevölkersturm»*. S. 3. Abb. 4. URL: <http://homersheimat.de/res/pdf/Homers-Schiffskatalog.pdf> (дата звернення: 10.09.2022).

6 Danek G. *Op. cit.* S. 64; Siebert M. *Seevölkerodyssee: Die ägyptischen Tempelreliefs im Lichte der Homerischen Epen*. S. 18. Abb. 12. URL: <http://homersheimat.de/res/pdf/Seevoelkerodyssee.pdf> (дата звернення: 10.09.2022).

7 Bachvarova M. R. *From Hittite to Homer. The Anatolian Background of Ancient Greek Epic*. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. P. 353–354.

8 Visser E. *Homer and oral poetry // Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer / eds. S. Deger-Jalkotzy, I. S. Lemos*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. P. 435–436.

Окремі, хоч і не завжди точні, історико-географічні вказівки містяться також у поемі Гомера «Одіссея», переклад якої українською мовою має давню історію⁹ (найбільш досконалим вважається переклад Б. Тена¹⁰). Із сучасною територією України здавна співвідносили слова Гомера про те, що біля «течій глибоких рік Океану» розташовані «місто й країна людей кіммерійських» (Odyssey, XI, 14).

На околицях м. Миколаєва в 1927 р. було відкрито поселення доби пізньої бронзи, яке отримало назву «Дикий Сад», а з 1991 р. українські археологи проводять систематичні розкопки цієї пам'ятки. Час існування пам'ятки, визначений радіовуглецевим методом, знаходиться у хронологічних межах 1250–925 рр. до н. е. Вчені однозначно ідентифікують дане поселення саме як «місто людей кіммерійських» Гомера¹¹.

Отже, чи можна вважати Гомера «батьком історичної географії»? Хоча ще не поставлено останню крапку в дискусії з приводу того, чи був Гомер творцем обох «Каталогів», що містяться в 2-й пісні «Іліади», проте можна беззапереч-

9 [Грушевський М. С.]. Вступне слово видавництва. [Передмова до видання: Гомерова «Одіссея». Гексаметром на мову українсько-руську перевірявав Петро Байда... Львів, 1889] // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Львів : Світ, 2008. Т. 11. С. 475–483.

10 Див., зокрема: Гомер. Одіссея / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України; пер. із старогр. Б. Тена; передм. К. С. Забаріла. Харків : Фоліо, 2008. 574 с.

11 Горбенко К., Гребенников Ю. Городище доби пізньої бронзи Дикий Сад // Пам'ятки України. 2006. № 3. С. 3–6; Горбенко К. Основные аспекты материальной культуры городища Дикий Сад // Емінак : науковий щоквартальник. 2016. № 4 (16) (жовтень-грудень). Спецвипуск : Fogum Olbicum I. Пам'яті В.В. Крапівіної. С. 19–32; Горбенко К. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві // Краєзнавство. 2018. № 1. С. 6–20; Черняков І. Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні) // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 17. С. 116–122; Отрощенко В. В. Троя в дискурсі української археології // Археологія. 2018. № 4. С. 5–10.

но стверджувати, що саме «Іліада» є найдавнішим відомим твором, суттєвим компонентом якого виступають історико-географічні описи.

1.2. Історико-географічні екскурси про Надчорномор'я в «Історіях» Геродота

Геродот із Галікарнасу – автор великої праці, за яку його називають «батьком історії» та вважають одним із основоположників історичної науки. Він першим із античних авторів дав визначення населених людьми земель, назвавши їх ойкуменою¹². Мислителі з Олександрії Єгипетської у III–II ст. до н. е. поділили твір Геродота на 9 книг, кожна з яких назвали ім'ям однієї з муз¹³. Книга 4-а («Мельпомена»), доведена до 478 р. до н. е., є найціннішим джерелом з історії, етнографії та географії Надчорномор'я. Під час написання свого твору Геродот використовував праці попередників (особливо слід окреслити «Землепис» Гекатея Мілетського, бл. 550–490 рр. до н. е.), свідчення грецьких і скитських торговців і мандрівників, а також інформацію, яку він особисто зібрав під час свого перебування в Ольбії¹⁴.

Твір Геродота насичений різними історико-географічними екскурсами. В основному це пов'язано зі згадками про походження, розселення і переселення різних племен

12 Античні автори вважали, що північна межа ойкумени була всього в двадцять днів шляху (за чотири тисячі стадій) на північ від берегів Чорного моря.

13 Академічний переклад українською мовою, який супроводжується ґрунтовними коментарями, здійснено Андрієм Білецьким: Геродот. Історії в дев'яти книгах / пер., передм. та прим. А. О. Білецького. Київ : Наук. думка, 1993. 576 с.

14 Білецький А. О. Передмова // Геродот. Історії в дев'яти книгах. С. 5–10; Boshnakov K. The «Sacred Counsel»: On some features of the Periegesis, Periodos, and their originators // Vermessung der Oikumene / eds. Klaus Geus and Michael Rathmann. Berlin, Boston : De Gruyter, 2013. P. 56.

і народів. Так, розповідаючи про появу скитів у Надчорномор'ї, автор із трьох переказів віддав перевагу тому, де йшлося про кочовиків-скитів, яких витіснили з Азії массагети. Тому скити переправились через річку Аракс¹⁵ і прибули в Кіммерію (Herodot, IV, 11).

Окрім загальної характеристики фізико-географічних умов Надчорномор'я, Геродот вказав для цього регіону близько 55 географічних назв і етнонімів. Посилання на місцеві джерела, різноманітність і велика кількість інформації в повідомленні Геродота з великою часткою ймовірності засвідчують його перебування в Надчорномор'ї, зокрема в Ольбії. Про це, наприклад, може свідчити добра обізнаність Геродота з околицями Ольбії. Він відзначає мис Гіпполая, храм Деметри на ньому, емпорій борисфенітів біля річки Гіпанія, навпроти храму (Herodot, IV, 53).

Відомий болгарський дослідник античної географії Костянтин Бошнаков підкреслює, що в часи Гекатея та Геродота не було жодного періплау Чорного моря, доступного як узагальнююче оповідання. Річки Скитії Геродот здебільшого згадує як природні межі між племенами, без розповіді про їх джерела, особливості течії чи гирла¹⁶. Описуючи головні річки Скитії, загальним правилом для Геродота стало те, що вони течуть з півночі, а Тірас, Гіпаній, Пантікап, Гіпакірій, Танаїд витікають з великих озер, лише про джерела Борисфену¹⁷ він нічого не міг сказати (Herodot, IV, 51–57). Проте

15 В античні часи назву Аракс приписували кільком річкам, переважно тим, що вливалися в Каспійське море. Чимало дослідників ототожнює Аракс з Волгою. Також існує міркування, що це не власна назва, а загальна: велика азіатська ріка.

16 Boshnakov K. Op. cit. P. 37–38.

17 При описі Скитії ми традиційно використовуємо топоніми, які не є достатньо точним перекладом з давньогрецької. Це стосується також назви річки Дніпро: Борисфен (традиційна назва), Борисфен (назва, яка використовується в перекладі А. Білецького), Борюстенес (назва, яка, на думку А. Білецького, є найбільш точною).

в даному правилі існують і винятки. Так, коли Геродот описує річку Гіпаній, то розповідає про гірке джерело в місцевості Еksamпай, а по-еллінському – «Священні шляхи», вода якого змішується з водою Гіпанія і надає його воді гіркого присмаку. Це джерело знаходиться на межі країн скитів-землеробів та алізонів. У країні алізонів Тірас і Гіпаній не дуже віддаляються один від одного, але звідти і далі кожен із них розходиться з іншим і відстань між ними розширюється (Herodot, IV, 52).

Із захопленням Геродот описує річку Борисфен: «Вона найбільша серед них після Істру і, на мою думку, вона найбільш корисна для людей не лише серед інших річок Скитії, але і взагалі всіх інших, крім єгипетського Нілу, бо з ним не можна зрівняти жодну іншу ріку. Отже, серед інших річок Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі...» (Herodot, IV, 53).

Не так давно було висловлено припущення, що жителі Ольбії могли приховувати від Геродота інформацію, яка мала стратегічне значення (розташування переправ, проток, деяких річок і сухопутних шляхів), оскільки він був родом із Галікарнасу – міста-конкурента Мілету, а свою роботу здійснював на замовлення Атен¹⁸. Це припущення потребує уточнення, адже через деякий час після перебування Геродота в Ольбії вона потрапила до сфери впливу Атенського морського союзу. Щоправда, серед істориків немає єдиної думки з

18 Гребенников Ю., Смирнов Л. К вопросу о географических реалиях Скифии Геродота в Северо-Западном Причерноморье // Аркасівські читання: історико-археологічні та етнологічні дослідження у контексті гуманітарного розвитку європейського суспільства : матеріали VI Міжнародної наукової конференції (15–16 квітня 2016 р.). Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. С. 30–32.

приводу можливого північного маршруту морської експедиції атенського архонта Перикла до берегів Понту та її наслідків для Ольбії¹⁹.

1.3. Історико-географічна інформація про Надчорномор'я у творах класичної античності

Грецькі та римські письменники класичної доби, які торкалися у своїх працях теренів сучасної України, розповідаючи про розселення скитських і сусідніх з ними племен, передусім використовували описи іонійських географів VII–VI ст. до н. е. та «Історії» Геродота.

Близько 330-х рр. до н. е. було створено «Періпл(ус) моря і заселеного узбережжя Європи, Азії та Лівії і скільки та яких народів у кожній; а також ще краї, порти і ріки та яка тривалість плавання; і (сім) заселених островів, біля якого континенту кожен знаходиться». Інша його назва – «Періпл Псевдо-Скілака», оскільки вважають, що анонімний автор присвоїв собі ім'я відомого мореплавця Скілака Каріандського (VI ст. до н. е.). Твір відомий лише за рукописом, написаним аж через 15 століть після його створення.

Стосовно Надчорномор'я в названому періплі знаходимо наступну інформацію. «Скитія. Таври. За Тракією живуть скитські племена, а серед них є і поселення еллінів: річка

Тиріс, поліси Ніконіум і Офіуса. За Скитією племена таврів заселяють мис материка, що видається в море. У Тавриці ж елліни населяють такі місця: емпорій Херсонесус; далі – «Баранячий лоб», мис Таврики. Після цього знову скити, поліси ж еллінів там такі: Теодосія, Китея, Німфея, Пантікапеум, Мирмекіум. Від Істра до Баранячого лобу 3 дні і 3 ночі прямого плавання, а каботажного вдвічі довше: адже тут існує затока. У цій затоці лежить острів, пустельний острів, ім'я якому Левка, присвячений Ахіллевсу. А від Баранячого лобу до Пантікапеуму день і ніч плавання; від Пантікапеуму до гирла озера Меотиди – 20 стадій. Кажуть, що озеро Меотида – половина Понту. Над Меотидою (якщо пливати на Танаїс) по ліву руку мешкають скити: вони живуть за Таврикою від зовнішнього моря до берегів озера Меотиди»²⁰.

Страбону з Амасії (близько 63 р. до н. е. – після 21 р. н. е.), авторові «Історичних записок» у 43 книгах та «Географії» в 17 книгах, часто закидають, що він нічого не відкрив і не винайшов у своїй «Географії». Але за примхою долі саме він став хранителем найціннішого наукового спадку античності. Аналізуючи інформацію Страбона про заснування грецьких колоній, італійський дослідник Франческо Тротта зазначає, що його науковий метод базувався на міксі грецької історико-географічної традиції і новел римського часу: нових політичних умов, нових стратегічних вимірів (римська мережа доріг), а також нових економічних чи навіть «технологічних» параметрів²¹.

Дослідниця з Великобританії Мері Претцлер вважає, що для історико-географічного опису потрібно мати певні

¹⁹ Карышковский П. О. Ольвия и Афинский союз // Матеріали з археології Північного Причорномор'я / Одеський державний археологічний музей. Одеса, 1960. Вип. 3. С. 75; Braund D. Black Sea Grain for Athens? From Herodotus to Demosthenes // *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges* / ed. Gabrielsen V., Lund J. Aarhus [Denmark]: Aarhus University Press, 2008. P. 54, 64; Gallo L. Athens and The Pontic Poleis in the Tribute list of 425/424 BC // *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC–5th Century AD)*. Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities. Istanbul, 14th–18th September 2009. Oxford, 2013. (BAR International Series 2517). P. 159–161.

²⁰ *Geographi graeci minores. E codicibus recognovit prolegomenis annotatione indicibus instruxit...* Carolus Müllerus. Vol. 1. Parisiis: Ambrosio Firmin Didot, 1855. P. 57–58.

²¹ Trotta F. The foundation of Greek colonies and their main features in Strabo: a portrayal lacking homogeneity? // *Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia* / eds. D. Dueck, H. Lindsay, S. Potheary. Cambridge University Press, 2005. P. 128.

орієнтири в минулому, які дозволяли б пояснити історичні зв'язки між різними місцями. Проте Страбон не застосовував тогочасну універсальну хронологічну систему, як, наприклад, дати Олімпіад. У центрі хронологічної системи Страбона – Троянська війна. Події до Троянської війни часто ним чітко позначені як міф, історії, які варто згадати лише тому, що вони широко відомі. Пізніші ж історичні події мають особливості, які роблять цікавою певну місцевість²².

Саме Страбона чимало дослідників називають фундатором описово-країнознавчої географії – *хорографії*. Оскільки чіткої межі між географією та історією в часи античності не існувало, географічні описи містили також відомості про політичний і суспільний устрій, фіксували деякі історичні події. Хорографія виступала як прообраз майбутнього країнознавства і пропонувала багатьом наукам методи аналізу просторових явищ на основі використання історичних підходів²³.

Основою багатьох географічних описів римського часу були твори більш давніх грецьких авторів. Тому в описові Надчорномор'я римські автори у своїх працях часто спершу подавали етнічну ситуацію, яка існувала 5–6 століть тому, а вже потім була розповідь про реальні події в цій місцевості, свідками яких вони могли бути. Зображений Геродотом образ Скитії був еталоном для всієї античної етногеографії цього регіону. Так, один із перших римських географів Помпоній Мела (бл. 15–60) на думку більшості дослідників не був особисто знайомий з працею Геродота. Можливо він знав її через посередництво інших авторів, або обидва автори

22 Pretzler M. Comparing Strabo with Pausanias: Greece in context vs. Greece in depth // *Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia*. P. 149.

23 Верменич Я. В. Історична географія й регіоназнавство: наступність і взаємодія // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2004. Том 2: Наукові студії. С. 490.

користувалися якимось спільним джерелом. Проте, при описові Скитії, Помпоній Мела фактично повторив характеристики, які Геродот давав Понту Евксинському, Борісфену та ін. географічним об'єктам, племенам скитів та ін.²⁴.

У свідомості греків і римлян настільки глибоко закріпилися за Надчорномор'ям назва Скитії, що навіть римський поет Овідій, який у 8–18 рр. н. е. перебував у вигнанні в західнопонтійському місті Томи та бачив там гетів і сарматів, і аж ніяк не скитів, у своїх елегіях все ж близько 30 разів згадує назву «скитський». «Скитія» Овідія була поетичним тропом, що протистоїть Риму та означає варварство, холод, злигодні, віддаленість від цивілізації²⁵.

Римський письменник, природознавець, військовий і політичний діяч Пліній Старший (23–79), який загинув під час виверження вулкану Везувій, відомий передусім своєю фундаментальною «Природничою історією», своєю енциклопедією античності, хоча вона і дійшла до нас в незавершеному вигляді. Географії присвячені III–VI книги цієї енциклопедії. Чимало інформації в них застаріло ще за життя автора²⁶. У той же час дослідники вказують, що розділи «Природничої історії», присвячені Надчорномор'ю, відзначаються широтою охоплення і великою детальністю топонімічної номенклатури. У жодному іншому джерелі не збереглося назв річок Рода і Акесін, заток Карет і Саггарійської, півострова Еон, островів Тірагетів і Сарматського та ін.²⁷.

24 Pomponius Mela's Description of the World / F. E. Romer. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1998. P. 39, 63–65, 68–73, 110–111.

25 Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. Тексты, перевод, комментарий. Москва : Наука, 1985. С. 163–164.

26 Лапина Т. А. Некоторые источниковедческие проблемы географических книг Плиния Старшего // *Вестник древней истории*. 1987. № 2. С. 137.

27 Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. Київ : Наук. думка, 1977. С. 5, 31.

Розповідаючи про мешканців Надчорномор'я, Пліній скомпонував етнічні назви свого часу з відомостями давньогрецьких джерел, особливо це стосувалося віддалених від морського узбережжя районів. Римський учений зазначав, що «скитами» його попередники часто називали сарматів і германців, – ті найвіддаленіші народи, які жили життям майже невідомим іншим смертним. Як і інші римські письменники, він розказував про розселення скитських і сусідніх з ними племен у тому ж порядку, як вони описувалися іонійськими географами наприкінці VII – на початку VI ст. до н. е. Пліній черпав свої відомості з унікальних джерел, втрачених на сьогодні. Так, якщо з творів усіх інших античних авторів відомі лише дві назви давньогрецького міста в гирлі Дніпро-Бузького лиману – Ольбія і Борисфен, то Пліній повідомляє ще два найменування – Ольбіополь та Мілетополь. Отже, з одного боку, «Природнича історія» інформує про рух сарматських племен на захід у I ст. н. е., з іншого – допомагає відтворити картину найдавнішої етногеографії Скитії²⁸.

1.4. Надчорномор'я в «Описі ойкумени» Діонісія Перієгета

Близько 124 р. н. е. (дослідники також вказують на проміжок між 117 і 138 рр.) учений з Олександрії Єгипетської Діонісій (Перієтет) створив поему «Опис ойкумени»²⁹. Розповідаючи про Надчорномор'я, він використав твори попередників, у яких збереглися найдавніші відомості про грецьку колонізацію в цьому регіоні.

Відомий дослідник історії античної географії Едвард Банбері вказував, що інформація Діонісія про різні скитські

28 Там же. С. 45, 53–55.

29 Drijvers J. W. Ammianus Marcellinus on the Geography of the Pontus Euxinus // *Histos. The On-line Journal of Ancient Historiography / Florida State University & University of Oxford & University of Alberta*. № 2. 1998. P. 276–278.

племена, які мешкали навколо Каспію на диво ясна і чітка. У той час як перелік племен скитів у Європі на північ від Понту дуже заплутаний – тут недбало перемішані імена, взяті з праць Геродота, і навіть Гомера з назвами народів, які були відомі лише за життя Діонісія³⁰.

В одній із частин поеми Діонісія так окреслено народи, що мешкали в Надчорномор'ї:

«Там за Рейном з'являється священний Істрос,
Істрос сягає на сході аж до Евксинського
моря, де піниться він своїми водами,
звиваючись навколо Певки гирлом з п'яти каналів.
На північ від нього розсіялось багато племен,
які змінюють одне одного аж до гирла Меотиди:
германці, сармати, гети разом з бастарнами,
безмежна земля даків і могутні алани,
і таври, які населяють величний шлях Ахіллоса,
вузкий і довгий, аж до гирла озера.
Над ними простягається плем'я багатих агавон,
ось мелагхлайної, що доять кобил,
неври ж конярі, гелони і агатирсої.
Тут далеко тече ріка Борустенеос
Змішуючись з Евксином перед Баранячим лобом,
Якраз на одній лінії з Темними скелями³¹.
Тут води Альдеска і Пантікапео
ревуть кожні в своєму кутку Ріпейських гір»
(Dion. Per., 298–315)³².

30 Bunbury E. A history of ancient geography among the Greeks and Romans, from the earliest ages till the fall of the Roman Empire. London : J. Murray, 1879. Vol. 2. P. 486.

31 Йдеться про міфічні «Темні скелі» (Κράνεια), які зіштовхувалися між собою біля виходу з Боспору Фракійського до Понту. Коли ж кораблю аргонавтів вдалося прослизнути між ними, вони назажди зупинилися.

32 Переклад зроблено за: Geographi graeci minores. E codicibus recognovit prolegomenis annotatione indicibus instruxit... Carolus Müllerus. Vol. 2. Parisiis : Ambrosio Firmin Didot, 1861. P. 118–120.

Британська дослідниця Джанет Дауні вважає, що в поемі в метафоричній формі відображено свого роду «культурний меридіан» Діонісія, який проходить від Олександрії Єгипетської, багатой поетичною традицією, через Боспор Фракійський до Надчорномор'я з його героїчною спадщиною³³.

1.5. Окреслення Надчорномор'я в працях Клавдія Птолемея

Вершиною античної географічної науки став твір грецького географа, астронома і математика Клавдія Птолемея (бл. 100–170) «Географічне керівництво». В античній літературі, з огляду на колосальний обсяг обробленої автором інформації (більше 8 тис. топонімів та 6,4 тис. координат), цей твір не мав собі рівних. Учений використав різні джерела, серед яких були і докладні повідомлення римських військових³⁴. Із праць попередників Птолемей здебільшого використовував твори Маріна Тірського, який жив на початку II ст. Відомий німецький дослідник античної географії Клаус Гойс вважає, що останній був не грецьким, а римським географом, ще й одним із вищих римських адміністраторів. Він допускає, що це римський сенатор Луцій Юлій Марінус Цецилій Сімплікс, який у 101 р. обіймав посаду консула-суффекта³⁵.

³³ Downie J. The Geography of Empire in Dionysius' «Periegesis»: A View from the Aegean // *The Classical World*. The Johns Hopkins University Press, 2017. Vol. 110, № 2. P. 172–176, 185–186.

³⁴ Geus K., Tupikova I. Von der Rheinmündung in den Finnischen Golf ... Neue Ergebnisse zur Weltkarte des Ptolemaios, zur Kenntnis der Ostsee im Altertum und zur Flottenexpedition des Tiberius im Jahre 5. n. Chr. // *Geographia Antiqua: rivista di geografia storica del mondo antico e di storia della geografia*. Firenze : Leo S. Olschki, 2013. Vol. XXII. P. 131.

³⁵ Geus K. Wer ist Marinus von Tyros? Zur Hauptquelle des Ptolemaios in seiner Geographie // *Geographia Antiqua : rivista di geografia storica del mondo antico e di storia della geografia*. Firenze : Leo S. Olschki, 2017. Vol. XXVI. P. 13–22.

Птолемей спробував усі відомі йому географічні дані розмістити в системі науково розроблених ним координат, але внаслідок неправильно порахованої окружності Землі він допустив чимало спотворень³⁶. Варто зазначити, що лише весною 2023 р. науковий світ познайомився з відкриттям однієї з таємниць Птолемея – розшифровкою його записів про метеороскоп – приладу, за допомогою якого здійснювалися астрономічні спостереження та вимірювалися відстані³⁷.

Довгий час праці Клавдія Птолемея вважалися втраченими. Близько 1295 р. птолемеївську «Географію» виявив візантійський графік, математик і теолог Максим Плануд, який переклав латиною (оригінальні карти, які ілюстрували текст географічного опису світу, були відсутні й не знайдені досі). Завдяки цьому праця Птолемея на багато років стала для західноєвропейських учених чи не основним джерелом географічних відомостей про українські терени. Уперше «Географія» Птолемея без карт з'явилася друком у 1475 р. у Віченці. Проте вже друге її видання, яке побачило світ у Болонії (1477), було проілюстроване 26 картами³⁸.

Українські землі показано на Восьмій карті Європи та частково на: Четвертій карті Європи, Дев'ятій карті Європи, Другій карті Азії. На Восьмій карті Європи (OCTAVA•EVROPAE•TABVLA) містяться написи: Сарматія Європейська (Sarmatia Evropeae), Сарматія Азійська (Sarmatiae Asiaticae Pars), Таврика Херсонська (Tavrica Chersonesus) та ін. Чимало населених пунктів позначено на території Кримського півострова, між Дністром (Tyras f.), Дніпром

³⁶ Shcheglov D. The length of coastlines in Ptolemy's Geography and in ancient periploi // *History of Geo- and Space Sciences*. 2018. Vol. 9. Issue 1. P. 16. DOI:10.5194/hgss-9-9-2018.

³⁷ Gysembergh V., Jones A., Zingg E. et al. Ptolemy's treatise on the meteoroscope recovered // *Archive for History of Exact Sciences*. 2023. Vol. 77. P. 221–240. DOI:10.1007/s00407-022-00302-w.

³⁸ Байцар А. Л. Україна та українці на європейських етнографічних картах. Монографія. Львів : ЗУКЦ, 2022. С. 248–250.

(Boryfthenes f.) та Азовським морем (Palvs Maeotis), серед них: Ordesus, Olbia, Firum, Amadoca. На території Таврії підписано назву племені тавроскитів (Tavrosctyae), вище Карпат (Carpates mons) – карпів (Carpiani) та ін. На приблизному місці розташування Києва зображено Azagarium³⁹.

Описуючи Європейську Сарматію, Птолемей розмістив на лівому березі Дністра п'ять міст (Герактум, Гігентаваріум, Клепідаву, Метоніум, Кародунум), зазначаючи їхні географічні координати і обумовлюючи їхню приналежність до Дакії характеристикою «supra Tugam prope Daciam» («над Дністром у володінні Дакії»). Починаючи з XVII ст. історики ототожнювали з Кам'янцем на річці Смотрич Клепідаву, Метоніум та Кародунум, але найчастіше – Клепідаву. Назва «Клепідава» зазвичай тлумачиться як «місто злодіїв» – від грецького «κλέπτις» (злодій) і дакійського «dava» (укріплене місто). Втім, цю назву можна читати і як «Ляпідава» – від латинського «lapis» – камінь, прикордонний камінь, межовий камінь. І тоді вона звучить як «прикордонне кам'яне місто». На думку київських дослідниць-архітекторів Євгенії та Ольги Пламеницьких, саме координати Клепідави з мінімальною похибкою відповідають Кам'янцю-Подільському⁴⁰.

39 Там само. С. 253–254.

40 Пламеницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець : (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2012. С. 28–29.

2. УКРАЇНСЬКІ ТЕРЕНИ В ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІЙ ВІЗІЇ ПІЗНЬОАНТИЧНИХ АВТОРІВ

У добу Великого переселення народів (IV–VII ст.) територія сучасної України набула великої геополітичної ваги, адже саме звідси розпочався рух племен, що запустив процеси, які призвели до падіння Західної Римської імперії та започаткували новий етап всесвітньої історії.

2.1. Надчорномор'я у візії останнього великого історика Риму

В опублікованій у 1881 р. статті «Географія Амміана» видатний дослідник історії античного Риму Теодор Моммзен назвав Амміануса Марцеллінуса найкращим істориком дуже важливої епохи світової історії. Щоправда, у названій статті, в якій розглядалися географічні екскурси Амміануса, ця складова частина його великого твору «Діяння» («Res gestae»), була піддана нищівній критиці. Всесвітньо відомий історик закинув останньому великому історичу Риму «марну гонитву за всезнанням» (Das eitle Bemühen um Allwissenheit...), що виявлялося в грубій недбалості, намаганні пустими словами прикрити брак знань і представити читачеві уявне знання всього про всі місця і речі¹. В цілому не спростовуючи різку оцінку Т. Моммзена, проте, напевно, щоб дати дійсно об'єктивну оцінку твору, спершу слід визначити його жанр та з'ясувати мету, яку ставив перед собою автор.

Як відомо, у вцілілій частині праці Амміануса (останні 18 з 31 книги) розповідь про римську історію в 353–378 рр.

1 Mommsen T. Ammians Geographica // Gesammelte Schriften von Theodor Mommsen. Bd. 7: Philologische Schriften. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1909. S. 423.

доповнюється спеціальними відступами – географічно-етнографічними екскурсами, або ж розмірковуваннями на суспільно-політичну чи природничо-наукову тематику. Так, висвітлюючи східну політику імператора Юліана, Амміанус робить відступ, щоб охарактеризувати Фракію та узбережжя Чорного моря (Amm., 22.8.1–48). Останній із географічно-етнографічних екскурсів у «Діяннях» присвячено гунам, аланам та іншим народам Скитії (Amm., 31.2)².

У вступі до свого екскурсу про Фракію та країни на берегах Чорного моря Амміанус зазначає, що буде покладатися на власні враження та свої джерела: «Настав час (як я вважаю), згадавши ці краї в розповіді про діяння великого принцепса, чітко й точно описати віддалені частини Фракії та розташування Понтійської затоки так як я бачив або прочитав» (Amm., 22.8.1)³.

У своєму географічно-етнографічному екскурсі Амміанус описав узбережжя Чорного моря у напрямку руху проти годинникової стрілки. Закінчуючи опис східної частини узбережжя він вказав, що на Кіммерійському Боспорі знаходяться засновані Мілетом міста, і «мати їх усіх» – Пантікапеум (Panticapaeum), біля якого тече повноводна річка Гіпаніс (Amm., 22.8.26); амазонки живуть звідти вздовж Танаїсу, який своїми вигинами відокремлює Азію від Європи, аж до Каспійського моря (Amm., 22.8.27). За Танаїсом мешкають савромати (Amm., 22.8.29); величезних розмірів болото, оточене

2 Sundwall Gavin A. *Ammianus Geographicus // The American Journal of Philology*. The Johns Hopkins University Press, 1996. Vol. 117, № 4. P. 623–624.

3 Тут і надалі переклади українською з праці Амміануса зроблено з латинського тексту та звірено з англійським перекладом відомого американського вченого-класика Джона Кар'ю Рольфа. Ці матеріали зручно використовувати за допомогою Діджитал-бібліотеки Perseus, яка створена для вивчення і популяризації історії, літератури та культури греко-римського світу. Див.: URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0082%3Abook%3D22%3Achapter%3D8%3Asection%3D1> (дата звернення: 12.12.2022).

Меотидою, води якої прориваються до Понту через протоки Пантікапи (Amm., 22.8.30); навколо цих останніх і найвіддаленіших басейнів живе багато народів, різних за розмаїттям мови та звичаями: яксамати, меоти, язиги, роксолани, алани та меланхлени, а також гелони, агатирси, в землях яких видобувають велику кількість дорогоцінних каменів (Amm., 22.8.31). «Ліворуч» від Меотиди знаходиться Херсонесус, де розташовується багато грецьких колоній, мешканці яких живуть із землеробства (Amm., 22.8.32).

Амміанус стверджує, що неподалік від грецьких колоній мешкають племена таврів, серед яких особливою жорстокістю відзначаються арічі, сінчі та напаї (Arichi et Sinchi et Naraei). З огляду на їхню лютість море назвали «Негостинним», а якщо його хтось називає «Гостинним», то це свого роду іронія (Amm., 22.8.33). Таври приносили прибульців в жертву богині Діані, яку серед них називають Орсілохою (Amm., 22.8.34). Поблизу Таврики знаходиться присвячений Ахіллевсу безлюдний острів Левке (Leuce) з храмом цього герою (Amm., 22.8.35). Найбільшими містами Таврики названі Євпаторія (Eupatoria), Дандаке (Dandace) та Теодосія (Theodosia) (Amm., 22.8.36). Саме тут [в Тавриці] знаходиться «внутрішній кут лука»⁴ (Amm., 22.8.37).

4 Французька дослідниця Анка-Крістіна Дан зауважує, що достатньо віддалений простір на межі ойкумени був подумки сконструйований, переданий і переосмислений грецькими й римськими авторами ще в I ст. до н. е. Вони уявляли контури Понту Евксинського у вигляді скитського луку. У цьому зображенні була закодована не тільки картографічна, а й етнографічна інформація. На думку дослідниці, Амміанусом ця модель була значно трансформована (див.: Dan A. *The Black Sea as a Scythian Bow // Exploring the Hospitable Sea. Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki, 21–23 September 2012 / ed. Manolis Manoledakis. Oxford : Archaeopress, 2013. P. 39–58*). На наш погляд, гіпотеза А. Дан щодо «новації» Амміануса помилкова, оскільки вона розміщує внутрішній кут лука навпроти острова Левке (Ibid. P. 48, fig. 8), на що в тексті «*Res gestae*» немає прямої вказівки.

Далі Амміанус переходить до опису найбільш віддалених територій на півночі материка – на самому його початку, де закінчуються Ріпейські гори (Riphaei montes), живуть відомі своєю лагідністю арімфеї, повз землі яких течуть річки Хроніус і Вісула; а поряд з ними – масагети, алани, саргети (Massagetae Halani et Sargetae) та багато інших невідомих племен (Amm., 22.8.38). На значній віддалі звідти [від півночі] розкинулись Каркінітська затока, річка з тією ж назвою та священний гай Трівії (Amm., 22.8.39). Далі [на захід] Бористенес, що тече з гір нервіїв (montibus Nerviorum), на його лісистих берегах знаходяться міста Бористенес та Кефалонесус, а також вівтарі, присвячені Олександру Великому та Цезареві Августу (Amm., 22.8.40). Від них відокремлений півострів, який населяють сінді, вихідці з Азії. Тубільці називають вузьку берегову смугу «Ахіллевсовою дорогою» (Ἀχιλλέως δρᾶσον), оскільки за переказами саме тут герой тренувався на своїй колісниці. Близько до неї знаходиться місто Тирос (Tyros), – колонія фінікійців, яку омиває річка Тирас (Tyras) (Amm., 22.8.41).

«Дуга лука» має велику округлість, яку, на думку Амміануса, мандрівник може подолати за п'ятнадцять днів. Далі на суходолі мешкають європейські алани (Halani) та костобоки (Costobocae), а також незліченні племена скитів, землі яких невідомо як далеко поширюються. Невелика частина цих племен живиться з посівів, більшість – кочує широкими степами (Amm., 22.8.42). «Фігура лука» закінчується затокою з островом Певке (Peuce), навколо якого живуть трогодити⁵, певкіні та інші менші племена (Amm., 22.8.43).

⁵ Описуючи народи, які жили за Дунаєм наприкінці I ст. н. е. Пліній Старший в секції 4.80 «Натуральної історії» зазначає «скитів, що виродилися», що походили від рабів або трогодитів. В стандартному англійському перекладі трогодитів подають як «печерних жителів». Див.: Hart T. C. *Evolving ethnographies in Pliny the Elder's transdanubian exegesis* (HN 4.80–1) // *The Classical Quarterly*. Cambridge University Press, 2020. Vol. 70, issue 2. P. 792.

Річка Данубіус впадає в море на скитському узбережжі сімома устями (Amm., 22.8.44), перше з яких утворює острів Певке (Amm., 22.8.45).

Про даний відступ Амміануса Т. Моммзен висловився доволі різко: «З власного сприйняття письменника... я не знаходжу тут жодного сліду»⁶. Але з цим твердженням можна посперечатися. Так, вказівка на те, що Тирос – колонія фінікійців, є саме авторською інтерпретацією подібності назви цього міста з назвою одного із центрів древньої Фінікії⁷.

Різні дослідники намагалися дати відповідь з приводу наступного парадоксу – чому Амміанус спочатку описує місцевість та її населення за давніми джерелами, а потім, розповідаючи про реальні події в цій місцевості, очевидцем чи сучасником яких він був, змальовує зовсім іншу етногеографічну ситуацію, або ж замовчує про неї? Найбільш аргументованою видається гіпотеза Яна Віллема Дрейверса. Аналізуючи географічно-етнографічний відступ про Чорне море, дослідник звернув увагу на основне джерело при створенні цього екскурсу – працю «Опис заселеної землі» (Περὶ ἡγεσις τῆς οἰκουμένης) Діонісія Періегета з Олександрії Єгипетської (124 р. н. е.). Хоча в пізньо-античний час вона використовувалася як навчальний посібник, слід зважати, що це також літературний твір –

⁶ Mommsen T. *Op. cit.* S. 412.

⁷ Напевно, уродженцю римської провінції Сирія не могло не бути відомо про давню морську експансію цього міста, яке заснувало колонії на Кіпрі, Сардинії, Балеарських островах, Сицилії, Мальті та в Північній Африці (включно з Картагеном). Окремі дослідники наголошують, що у фінікійському Тірі в VII ст. до н. е. існувала «найвразливіша бізнес-організація в давнину», що інтернаціоналізувала торгівлю та виробництво вздовж вісі, що тягнеться від узбережжя Атлантичного океану в Іспанії до берегів Вавилонського Євфрату. Див.: Scott John C. *The Phoenicians and the Formation of the Western World // Comparative Civilizations Review*. 2018. Vol. 78. P. 29, 35.

написана гекзаметром поема, у якій подається географічна інформація⁸.

На думку Я. Дрейверса, відступ Амміануса про Чорне море потрібно сприймати насамперед як художній твір, адже освічені римляни очікували від автора літературно-історичну роботу, а не географічний трактат для практичного використання. Бажання здивувати й потішити читачів диктувало необхідність включення в текст різноманітної міфологічної та історико-етнографічної інформації⁹. На літературний характер відступу вказує навіть власний вислів Амміануса: «як кажуть поети» (*ut poetae locuntur*) (Amm., 22.8.13).

Подвійний етнографічно-географічний відступ про гунів і аланів міститься в 31-й книзі «Діянь». Він розміщується в драматичному місці оповіді, – між пророцтвами про майбутню катастрофу в першому розділі та розповіддю про військові зіткнення з готами в третьому розділі. У початковому параграфі другого розділу Амміанус називає вторгнення гунів на землі аланів і готів «сім'ям усіх руйнувань і джерелом різноманітних бід». Параграфи 2–11 містять характеристики гунів (зовнішність, харчування, оселі, одяг, життя на коні, бойові звички, відсутність сільського господарства, невірність і ненадійність, відсутність благоговіння перед релігією, жага золота та невгамовне прагнення до грабунків). У параграфах 17–25 розповідається про аланів. Оскільки у Амміануса було мало даних про гунів і аланів, на думку авторів філологічних та історичних коментарів до 31-ї книги «Діянь» він зображував ці народи згідно з традиційними етнографічними писаннями як дуже примітивних і диких. Дотримуючись давньої історіографічної традиції опису кочів-

8 Drijvers J. W. *Ammianus Marcellinus on the Geography of the Pontus Euxinus // Histos. The On-line Journal of Ancient Historiography.* 1998. № 2. P. 276–278.

9 Ibid. P. 278.

ників, Амміанус представив ідеї та образи, які були зрозумілі його читачам¹⁰.

Проаналізувавши гіпотези пізньоантичних авторів про походження гунів, австрійський історик, один із авторитетних дослідників гунської історії Отто Менхен-Хельфен (1945) дійшов висновку про причини багатьох помилкових тверджень: по-перше, схожість їхньої назви з іменами давніх народів («fauni» в Аполлодора, «rhuni» в Плінія); по-друге, невігластво книжників; по-третє, переконання, що гуни були власне фавни. В популярній традиції гунів вважали демонами, у розписі на стінах палацу в Павії Аттілу навіть зобразили у вигляді сатира¹¹.

Параграфи 12–16 другого розділу – свого роду перехід між описами гунів і аланів, що дає Амміанусу можливість представити широку панораму Скитії – від Істра до віддалених куточків Азії. Ця частина відступу створена під впливом розповіді Геродота про Скитію та племена, які її населяли. Зокрема, Амміанус згадує савроматів, нервіїв, будинів, гелонів, агатирсів, меланхленів, антропофагів та амазонок (Amm., 31.2.12–16).

Проаналізувавши оповідь Амміануса про гунів і аланів, а також літературні прийоми автора, відомий нідерландський учений-класик Дідерік Бургердйк дійшов висновку, що цей відступ з мінімальними історичними відомостями писався передусім з ідеологічною метою. Як «грек на римській службі», Амміанус підкреслює свою власну грецькість, а також благословення грецької мови, грецької системи виховання, які були частиною римського успіху. Віддаючи шану імператорові Юліану за його підтримку грецької культури, вказуючи на те,

10 *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXXI / den Boeft J., Drijvers J. W., den Hengst D., Teitler H. C.* Leiden, Boston : Brill, 2018. P. XI–XII.

11 Maenchen-Helfen O. *The Legend of the Origin of the Huns // Byzantinion. International Journal of Byzantine Studies.* 1944–1945. Vol. XVII. P. 250–251.

як імператор провів лінію поділу між культурою та варварством, Амміанус підкреслює, що стирання цієї межі закінчується катастрофою, саме це й сталося в правління імператора Валента. Щоб більш рельєфно показати відмінність варварів, Амміанус заглибився в етнографічну традицію, звернувшись до прикладів із творів Тацита і Вергілія, а також грецьких основ етнографії у Геродота і Гомера¹².

2.2. Мапа Європи за Оросіусом

Однією із найбільш популярних і цитованих книг у Європі періоду пізньої античності та раннього середньовіччя була «Історія проти язичників» («Historiae adversum paganos») – головна праця християнського теолога та історика, уродженця Іспанії Паулуса Оросіуса (лат.: Paulus Orosius; бл. 385 – після 418). Характеристика світу за Оросіусом стала парадигмальною протягом наступних кількох століть. Географічний вступ до історичної праці, який навіть поширювався як самостійний текст, відобразив важливість оточуючого світу для авторського розуміння історії людства¹³. Головним джерелом для географічного розділу Оросіуса була праця Агріппи, саме цим пояснюється виклад матеріалу у вигляді каталогу регіонів і провінцій. У той же час автор продемонстрував свою ерудицію та широту знань у розповіді про периферію відомого римлянам світу¹⁴.

Оросіус вказував, що Європа починається від річки Танаїс, яка мала витік там, де Ріпейські гори відходили від Сарматського океану, а впадала в болота Меотиди, вели-

чезний розлив яких досягав Евксинського Понту поблизу міста Теодосія (Oros., 1.2.4–5). Від Ріпейських гір, річки Танаїс і Меотичних боліт (Maeotidisque paludibus), які знаходяться на сході, Європа простягалася вздовж берегів північного океану до Галлії Бельгів та річки Рейн, яка тече на заході, а звідти до Дунаю (Danuvium). Ця остання річка також називається Істр (Istrum), вона протікає на півдні Європи і далі на сході впадає в Понт (Oros., 1.2.52). У визначеному просторі Європи Оросіус виділив чотири великих етнорегіони: на сході – Аланія, в центрі – Дакія, там також і Готія, далі – Германія, в якій найбільшою частиною володіли свеби. Всього ж там знаходилося п'ятдесят чотири народи (Oros., 1.2.53)¹⁵.

Описана Оросіусом мапа Європи поза римськими кордонами пізньоантичного часу стала основою для багатьох географічних описів протягом кількох наступних століть. Один із найвідоміших візантійських істориків Прокопій з Кесарії (грец.: Προκόπιος ὁ Καισαρεύς; лат.: Procopius Caesariensis; бл. 500 – бл. 562), який на відміну від Оросіуса вважав межею Європи не Танаїс а річку Фасіс в Закавказзі, навіть обурювався небажанням своїх сучасників брати до уваги новішу інформацію про річки та землі: «я усвідомлюю, що загалом усі люди, якщо вони вперше зустрічають давнє твердження, то більше не бажають присвячувати себе праці, пов'язаній із пошуком істини, або вивчати натомість якусь пізнішу теорію щодо цього питання, тому що більш давній погляд завжди здається їм здоровим і гідним пошани, тоді як сучасні погляди вважаються несуттєвими і визнаються як абсурдні» (Procop. Caes. De bell. VIII, 6, 9)¹⁶.

12 Burgersdijk D. Creating the Enemy: Ammianus Marcellinus' Double Digression on Huns and Alans (Res Gestae 31.2) // Bulletin of the Institute of Classical Studies. Oxford University Press, 2016. Vol. 59, №1. P. 111–132.

13 Merrills A. H. History and Geography in Late Antiquity. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. P. 35–37.

14 Ibid. P. 73.

15 Pavli Orosii Historiarvm adversvm paganos libri VII / ex recognitione Caroli Zangemeister. Lipsiae : B. G. Tevbnieri, 1889. P. 5, 9.

16 Procopius in seven volumes / with an English translation by H. B. Dewing. Vol. V: History of the Wars, Books VII (continued) and VIII. Cambridge, MA : Harvard University Press; London : William Heinemann Ltd, 1962. (Loeb Classical Library). P. 103.

2.3. Історико-географічна інформація в «Гетіці»

Про автора твору, який сьогодні широко відомий під короткою назвою «Getica»¹⁷, або більш повною назвою «Про походження і діяння Гетів» («De origine actibusque Getarum») відомо тільки тому, що він сам назвав себе у своїй праці. Це Йорданіс (бл. 485 – після 551), який певний час служив нотарієм готського воєначальника Гунтігіса Бази. Завершуючи свій твір, автор запевнив читачів, що не додав нічого лишнього на користь племені готів, з якого він походить. Хоча Йорданіс надає лише скупу інформацію про себе, ці окремі натяки були використані багатьма дослідниками для реконструкції його життя. Так, чеський дослідник Станіслав Долежал вважає, що твердження Йорданіса про його готське походження є сумнівним і вводить в оману, адже він був прихильником політичної орієнтації на Константинополь, а ядром його географічних знань виступають Балкани. Враховуючи це, дослідник припускає, що Йорданіс був вихідцем із спільноти т. зв. «малих готів» у пізньоримській провінції Мезія друга¹⁸.

Багато вчених вважає, що «Гетіка» була лише компіляцією втраченої 12-томної праці вченого римлянина Кассіодоріуса (лат.: Cassiodorus Senator; бл. 484/90 – після 577), який перебував при дворі остготського короля Теодерика Великого та його доньки Амаласвінти. Відомо, що близько 519 р. Кассіодоріус за наказом короля написав історію готів, у якій повідав про їхнє походження, місця проживання та історичні події. Британський дослідник Енді Мерріллс наголошує на тому, що хоча вплив Кассіодоріуса на географію «Гетіки» досить відчутний, його матеріал був ретельно перевірений упорядником праці та поміщений у контекст, який

був повністю створений Йорданісом. До того ж він додав до тексту Кассіодоріуса готські перекази, а також свідчення Аблабіуса – автора, відомого тільки з його твору. Зокрема, Йорданіс згадує Аблабіуса, коли розповідає про перебування готів у Скитії та їхню боротьбу зі спалами у землі Ойум (лат.: Oium)¹⁹.

Твір Йорданіса містить низку історико-географічної інформації, що пов'язана із переселенням племен готів зі Скандинавії до Надчорномор'я, утворенням держави Германаріха, війнами готів та подальшим переселенням племен. Зокрема, автор наступним чином змальовує Скитію: «Скитія межує із землею Германії аж до того місця де з'являється ріка Істр і лежить Мурсіанське озеро; вона тягнеться до рік Тіри і Вагосоли, атакож великого того Данапра і до гори Тавра, не тієї, що в Азії, а власне скитської, по всій прилеглій до Меотиди місцевості, а також і за Меотиду, через Боспорські протоки до Кавказьких гір і ріки Аракса...» (Jord. Get., 5.1–7).

На берегах Понту за Йорданісом знаходилися такі поліси як Борістеніда, Ольбіа, Калліпода, Херсона, Теодосія, Кареон, Мірмікіон, а також Трапеюнта, які «дозволили заснувати грекам вільні скитські племена, для того, щоб греки підтримували з ними торгівлю» (Jord. Get., 5.20–23).

У переліку племен Скитії у Йорданіса згадуються і слов'яни. Він зазначає, що в його часи венети, які поділяються на різні роди та мешкають в різних місцевостях, переважно називаються склавенами або антами. Склавени живуть від міста Новіетуна (Novietunense) і озера Мурсіано до Данастра на сході, а на півночі – до Вістли. Мешкають вони не в містах, а на болотах і в лісах. Анти – сильніші з цих племен, які сторожать Понтійське море, їх поселення розкинулися від Данастра до Данапра. Ці річки багаті притоками та віддалені одна від іншої (Jord. Get., 5.35–45).

¹⁹ Merrills A. H. Op. cit. P. 101–102, 156–157, 162.

¹⁷ Вперше її вжив у 1882 р. Т. Моммзен.

¹⁸ Doležal S. Who was Jordanes? // Byzantium. International Journal of Byzantine Studies. 2014. Vol. 84. P. 145–164.

Над Понтійським морем розкинулися володіння войовничих булгар. Зокрема, поруч з Херсоном мешкали кутціагірі. Хунугури, одне з гунських племен, спершу жило в Скитії біля болота Меотиди, далі – у Мізії, Тракії та Дакії, третім місцем їхнього поселення знову стала Скитія над Понтійським морем (Jord. Get., 5.51–68)²⁰.

Як підкреслює Е. Мерріллс, найбільш захопливим аспектом географії Йорданіса є протистояння старого світу та нового. В початкових розділах «Гетіки» показано, як далеко від звичного Середземномор'я набувала нового значення туманна периферія, де виникали нові вогнища історії. Відтак письменники дедалі частіше були змушені приділяти свою увагу тому, що раніше було *terrae incognitae*²¹.

2.4. Історико-географічні уявлення візантійців у головних трактатах VI ст.

В ідеологічному плані для ідентичності Візантії як екуменічної імперії, що тривалий час охоплювала значні простори трьох частин світу, історія та географія мали фундаментальне значення. Візантійська еліта плекала давню традицію написання яскравих історій. У той же час, на думку багатьох дослідників, візантійські географи не піднялися вище рівня коментарів Страбона і Птолемея. У VI ст. з'явилися три головні трактати, які найбільш повно відобразили уявлення візантійців в цілому про світ («Християнська топографія»), численні народи («Етніка») та провінції імперії («Синекдемос»). Як стверджує відомий медієвіст Пол Магдаліно, через бідність своїх географічних досліджень, ці «не-географії» все ж не є типовими для візантійського ставлення до географії світу за межами Константинополя, адже

20 Jordanis. De origine actibusque Getarum / ed. Alfred Holder. Freiburg; Tübingen : Akademische Verlagbuchhandlung von J. C. B. Mohr, 1882. P. 7–8.

21 Merrills A. H. Op. cit. P. 169.

візантійська література в цілому демонструє відсутність цікавості до провінційних територій імперії, не кажучи вже про землі за її межами²².

Одним із перших відомих християнських описів світу, надзвичайно популярним у Візантії протягом кількох століть, а також в Русі і деяких інших країнах була «Християнська топографія», створена у VI ст. візантійським купцем Космасом Індікоплевстом (грец.: Κοσμάς ο Ἰνδικοπλεύστης²³). Автор спирався як на знання з географії, отримані з багатьох джерел, зокрема з праць Птолемея і Страбона, так і на власний досвід. Космас уявляв землю у вигляді прямокутника суходолу розташованого посеред океану²⁴. Він вказав на різні кліматичні пояси, які відрізнялися різним ступенем освітленості земної поверхні. Зокрема, сьомий клімат розтягнувся від середини Понту до річки Бористенуса та Меотійського озера²⁵. Північніше вже були непридатні для проживання території на березі океану²⁶. В тексті Космаса немає опису Надчорномор'я. Проте, як підкреслює Майя Комінко, художник, який робив ілюстрації до твору Космаса, зобразив Чорне море так, як його описував Страбон – у формі скитського лука. Чорне море з'єднувалося із Середземним в одну з чотирьох

22 Magdalino P. Constantine VII and the Historical Geography of Empire // Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space. Washington : Center for Hellenic Studies, 2013. P. 23–24.

23 «Індікоплевст» перекладається з грецької як «той, який плавав в Індію».

24 За твердженням тогочасної візантійської енциклопедії: «Океан – водний потік, що оперезує землю» (див.: Stephani Byzantii Ethnika. Vol. V : Φ–Ω, Indices. Berlin; Boston : De Gruyter, 2017. P. 139).

25 The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes / ed. with geographical notes by E. O. Winstedt. Cambridge : The University Press, 1909. P. 233.

26 Kominko M. The Science of the Flat Earth: the Cosmography of Kosmas // Laurentianus Pluteus IX.28 (Christian Topography of Cosmas Indicopleustes) / ed. M. Bernabò. Florence, 2013. P. 72.

заток світового Океану, яка мала назву Ромейської затоки (Ρωμαϊκός κόλπος)²⁷.

Історико-географічні знання античної доби знайшли узагальнення у географічному словникові філософа, історика-ерудита, географа, граматики, математика та астронома Стефаноса Візантійського (грец.: Στέφανος Βυζάντιος; кін. V ст. – серед. VI ст.). Його головний твір, який найімовірніше був написаний між 530–550 роками, мав спершу доволі довгу назву: «Про найменування міст і островів, народів, демів і місць; про випадки омонімії та зміни їхніх імен, а також про похідні від них етнічні, місцеві та присвійні назви». Використавши твори давніх авторів учений спробував визначити походження і географічну сутність багатьох топонімів та етнізмів. Внаслідок пізніших редакцій було втрачено частину тексту, зокрема загальний вступ до праці, в якому Стефанос декларував свою мету. Відтак за твором закріпилася коротша назва – «Етніка» («Опис народів»), оскільки стали вважати, що він головним чином стосується назв народів²⁸.

В «Етніці» за абеткою були описані всі відомі візантійцям народи ойкумени. В тексті цитувалося багато античних авторів. Цитати з праць істориків архаїчної доби, класичного та елліністичного періодів (Гекатей, Геродот, Тукідідіс, Ксенофонт, Ефор, Феопомп, Полібій, Александр Полістор, уривки з різних антологій істориків, чимало з яких було втра-

чено), супроводжуються цитатами та посиланнями на географів (Страбон, Артемідор, Павсаній), граматиків, філософів та епічних, елегійних і драматичних поетів. У численних нотатках пояснювалися назви місцевостей та народів, подавалася інформація історичного та міфологічного характеру, розповідалося про чудеса і пророцтва, наводилися крилаті вирази. Проте Стефанос не завжди перевіряв інформацію, тому траплялося, що він плутав місця зі схожими назвами, або навіть об'єднував в один запис дані, що стосувалися двох різних топонімів²⁹.

Серед іншого в «Етніці» зустрічаємо описи місцевостей та племен Надчорномор'я. Інформація, яку подає Стефанос, відноситься як до сучасного йому періоду, так і до віддалених в минуле часів. Так, ученому відомо про заснування мілетянами колонії, однойменної з назвою річки Бористеніс (Βορυσθηνής), яку також називали Ольбією³⁰. А от у статті про Пантікапейон (Παντικάπειον) Стефанос стверджував, що той є надзвичайно великим містом, столицею жителів Боспору. Місто заселив син легендарного Аета, який викупив місцевість у скитів, а називалося воно по імені річки Пантікапес, що протікає неподалік³¹. Дослідниками висловлюється припущення, що переказана Стефаносом легенда про заснування Пантікапея могла бути створена мешканцями полісу в той час, коли на його землі посилювався тиск з боку скитів, з метою узаконення своїх прав³². Також добре відомо, що поблизу сучасного міста Керч, в центральній частині якого колись існував Пантікапей,

27 Kominko M. New perspectives on Paradise – the levels of reality in Byzantine and Latin maps // Cartography in Antiquity and the Middle Ages. Technology and Change in History. Leiden, Boston : Brill, 2008. Vol. 10. P. 145; Clark Travis Lee. Imaging the Cosmos: The Christian Topography by Kosmas Indikopleustes / A Dissertation ... for the Degree Doctor of Philosophy. [Philadelphia, PA] : Temple University, 2008. P. 70.

28 Bouiron M. L'Épitomé des Ethniques de Stéphane de Byzance comme source historique: L'exemple de l'Europe Occidentale / Thèse pour obtenir le grade de docteur... dans la spécialité Histoire et Archéologie. Université Nice Sophia Antipolis, 2014. P. 31, 93.

29 De Santis N. La tradizione storiografica negli Ethnica di Stefano di Bisanzio / Tesi di Dottorato... Università della Calabria, 2013. P. 43–44, 201–202.

30 Stephani Byzantii Ethnika. Vol. I : A–Г. Berlin; New York : W. De Gruyter, 2006. S. 362.

31 Idem. Vol. IV : P–Y. Berlin; Boston : De Gruyter, 2016. S. 20.

32 Зубарь В. М., Русяева А. С. На берегах Боспора Киммерийского. Киев : ИД «Стилос», 2004. С. 16–17.

немає жодної річки. Проте, як зазначалося вище, деякі античні автори вважали, що через Керченську протоку в Чорне море вливалися води Кубані. В іншій статті філософа вказувалося, що Боспор є візантійським портом³³.

Розповідаючи про місто Гелон (Γελωνοί), Стефанос вказував, що воно називалося на честь Гелоноса, сина Геракла. Збудоване з дерева місто знаходилося в країні великого народу будинів. Там живе дивна тварина τάρανδος (північний олень?), яка міняє колір свого хутра відповідно місцю перебування, а розмірами і формою голови нагадує оленя³⁴.

Стефанос відносив до скитських народів даків, називаючи їх кочівниками, та елурів³⁵, а також сарматів³⁶. У той же час скитів він вважав фракійцями. У статті про скитів подано наступну інформацію: «Скити (Σκύθαι) – фракійський народ. Раніше їх називали Νομαίοι³⁷. Пізніше їх назвали на честь Скита, сина Геракла; проте деякі кажуть, що назва походить від дієслова σκύζεσθαι («сердитися, лютувати»), бо вони надзвичайно дратівливі. Отже, Скитія (Σκυθία) – це назва для регіону, Σκυθικοί – прикметник у чоловічому роді множини, Σκυθικά – у середньому роді множини, та Σκυθική – в жіночому роді однини. Існує також тип сандалій – Σκυθικάί, так само як перські. Також заселена територія називається Σκυθίη. Як прикметник вживається Σκύθης у словосполученнях «натовп скитів» (A. Pr. 417), «до скитської області»

33 Stephani Byzantii Ethnika. Vol. I. S. 364.

34 Ibid. S. 414.

35 Idem. Vol. II : Δ–I. Berlin; NewYork : W. de Gruyter, 2011. S. 2, 144.

36 Idem. Vol. IV. S. 150.

37 Автор «Історично-географічного словника Фракії» Ахіллеос Самотракі поділяв точку зору Стефаноса Візантійського, та називав скитів-Νομαίοι фракійським народом. Див.: Σαμοθράκη Αχιλλέως Θ. Λεξικόν γεωγραφικόν καί Ιστορικόν τής Θράκης // Αρχεῖον του θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού : τριμηναίον περιοδικόν σύγγραμμα : εκδομένον υπό επιτροπής θρακών.Т. IА. Αθηναίος : Τυποισ "Πολυβιοτεχνική", 1944–1945. Σ. 238.

(A. Pr. 2), «скитське залізо» (A. Th. 817). Від цього походить дієслово ἀποσκυθίσαι, яке означає щось на зразок «стригти волосся залізним ножом (тобто голити)». Вокатив – «О скити!» (Σκυθα) утворюється як «О перси!» (Πέρσα); але є також кличний «Скити!» (Σκύθη). «Скитянка» (Σκυθίς) фемінітив, і [утворюється] Σκύθαίνα як κηρύκαίνα («вісниця»). Є дієслово σκυθίζειν («говорити скитською, бути грубим як скит»)»³⁸.

Для пояснення назви Тавріки (Ταυρική) Стефанос використав легенду про те, що Осіріс запрягав там волів і орав землю. Від упряжки биків (τό ζεύγος τοῦ ταύρου) походить також назва народу. Мешканець називається Ταυρικός, назва утворюється так само як Аттікос [мешканець Аттики]. Одні називають Тавріку Танаїсом, інші – Алопекією, ще інші – Майотісом³⁹.

Праця філософа Стефаноса кілька століть була доволі популярною у Візантії. Його матеріали активно залучали до своїх праць інші візантійські вчені. Проте редактори «епітомери» скоротили текст його лексикону, залишивши на їх думку найбільш суттєве. Тому, як вважають сучасні дослідники, отримати уявлення про оригінальну версію статей «Етніки» можна лише шляхом своєрідної реконструкції⁴⁰.

2.5. «Етимології» Ісідоруса Севільського

Єпископ Севільї та радник короля вестготів Ісідорус (560–635) творив у часи серйозних геополітичних змін в Іспанії в добу переселення народів, намагаючись зберегти якомога більше знань про давню високу культуру та інтегрувати вестготів у християнський світ. Ісідорус Севільський уславився низ-

38 Stephani Byzantii Ethnika. Vol. IV. S. 200.

39 Ibid. S. 272.

40 Neumann-Hartmann A. Die Ethnika des Stephanos von Byzanz im Lichte von Querverweisen in der Epitome seines Werkes // Eikasmós. Quaderni Bolognesi di Filologia Classica. 2014. XXV. P. 263–290.

кою спеціальних праць з релігієзнавства, філософії, космології та історії, а особливо своєю 20-томною працею «Етимології» («Etymologiarum») – першою енциклопедією середньовіччя. Саме тому на початку XXI ст. він був проголошений святим покровителем Інтернету⁴¹.

Розповідаючи про походження різних народів, Ісідорус спирається на поєднання біблійної екзегези та власних етимологічних гіпотез⁴². Так, спершу він коротко зауважує, що готи мають спільне походження зі скитами, оскільки вони є нащадками Магога, сина Яфета, онука Ноя (Isid. Etym., 9.2.27). Пізніше він уточнює, що давні автори називали їх частіше гетами. Це був хоробрий і могутній народ, високий і масивний тілом (Isid. Etym., 9.2.89). На думку Ісідоруса, відгалуженням готів були даки. Він пояснював їхню назву (Dacus) тим, що вони були породжені «з роду» готів (Isid. Etym., 9.2.90)⁴³.

Ісідорус Севільський на підставі античних джерел так окреслює етнорегіони Європи: «Першим регіоном Європи є нижня Скитія, яка починається з Меотійських боліт, простягаючись між Дунаєм і північним океаном аж до Германії. Через варварський народ, який її населяє, цю землю називають Барбарикою. Перша її частина – Аланія, що торкається Меотійських боліт; після неї – Дакія, де також і Готія; потім Германія, де свеви населяють більшу частину (Isid. Etym., 14.4.3)»⁴⁴.

41 Diederich S. Oikumene im Wandel – Isidor von Sevilla // Vermessung der Oikumene / hrsg. Klaus Geus, Michael Rathmann. Berlin & Boston : De Gruyter, 2013. S. 256.

42 Heath C. Hispania et Italia. Paul the Deacon, Isidore, and the Lombards // Isidore of Seville and his Reception in the Early Middle Ages: Transmitting and Transforming Knowledge / ed. Andrew Fear and Jamie Wood. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2016. P. 166.

43 The Etymologies of Isidore of Seville / transl., intr. and notes by Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghoff. New York : Cambridge University Press, 2006. P. 193, 197.

44 Ibid. P. 289.

Географічні назви та імена племен, які не були латинськими, грецькими чи давньоєврейськими, вчений намагався пояснити через подібні за звучанням латинські чи грецькі слова. Так, Ісідорус Севільський вважав, що плем'я гепідів називалось так, бо вони в основному воювали в пішому строю (pedester) (Isid. Etym., 9.2.92), а сармати – тому що вони були озброєними (armatus) вершниками рівнин (Isid. Etym., 9.2.93). Германські племена готів він ототожнював з фракійськими гетами через подібність назв, а також тому, що вони в різний час населяли одну територію – між Карпатами, Дунаєм та Понтом⁴⁵.

2.6. «Космографія» Равенського географа

Наприкінці VII – на початку VIII ст. у Равенні в Італії невідомим автором було створено великий географічний твір, в якому описано весь відомий у пізній античності світ. Равенський географ задіяв численні античні джерела: описи шляхів (ітінеарії), провінцій і частин світу (хорографії) та узбережжя морів (періпли), що дало йому змогу згадати 84 регіони, 3526 міст і 330 річок, всього близько 5 тис. топонімів (за цим показником його твір поступається лише «Географії» Птолемея)⁴⁶.

«Космографія» Аноніма з Равенни складається з трьох основних частин. У першій книзі подано короткий опис світу згідно мапи, яка до нас не дійшла, а також розлоге пояснення побудови цієї карти. У наступних трьох книгах описуються три частини світу, зокрема Європа в книзі 4:1–46. У п'ятій книзі аналізуються дані періплів, зокрема періплу навколо Середземного і Чорного морів (5:1–15)⁴⁷.

45 Ibid. P. 197; Diederich Silke. Op. cit. S. 257, 262.

46 Guckelsberger K., Mittenhuber F. Überlegungen zur Kosmographie des anonymen Geographen von Ravenna // Vermessung der Oikumene / hrsg. Klaus Geus, Michael Rathmann. Berlin & Boston : De Gruyter, 2013. S. 288–289, 292.

47 Ibid. S. 287.

Новацією Равеннського географа було використання готських джерел – праць Атанаріда, Хільдібальда та Маркоміра. А от опис східної частини Європи, який зустрічаємо в книгах 1, 4 і 5 «Космографії», головним чином ґрунтувався на «Гетіці» Йордана⁴⁸.

Мету своєї праці невідомий географ бачив у наступному: «докладно оповім за допомогою Христа про усе, якщо тільки не буду уведений в оману тим, що різноманітні племена, забажавши внаслідок свого надмірного нахабства чужих або кращих земель або ж, можливо, зазнаючи тяжких утисків від інших народів, перемістилися з власних володінь і, як буває у варварів, країни, міста або ж ріки, названі колись [одним ім'ям], тепер стали зватися інакше»⁴⁹.

У центрі круглої карти світу, посилаючись на яку Анонім робить свій опис, лежить його рідне місто Равенна, або ж уявна середина відстані між півднем Італії та Грецією. Світ поділений на 24-годинні секції (12 годин ночі і 12 дня), «ніч» – північ, «день» – південь. Схід розташовувався нагорі, захід – унизу. Опис робиться по порядку годин зліва направо⁵⁰. Під 6-ою годиною ночі знаходиться країна скитів, звідки вийшов рід склавінів, а також ітіти й хімаби⁵¹. Під 7-ою годиною ночі розташовується країна сарматів, з якої вийшов рід карпів. Під 8-ою годиною ночі, південніше океану, знаходиться «країна роксоланів», в якій також мешкали сауріки та савромати. Через цю країну протікає багато річок, серед яких

48 Staab F. Ostrogothic geographers at the court of Theodoric the Great. A study of some sources of the anonymous cosmographer of Ravenna // *Viator: Medieval and Renaissance Studies*. University of California Press, 1976. Vol. 7. P. 29, 56–57.

49 Цит. за: Галушко К. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до ХХ століття: науково-популярне видання. Київ, 2013. С. 16.

50 Guckelsberger K., Mittenhuber F. Op. cit. S. 294–295.

51 Останні не засвідчені іншими джерелами. Ряд дослідників ідентифікує їх з антами і венедами.

найбільша – Вістула. За цією країною в океані розташована «Давня Скитія» (*Antiqua Schitia*) – Скандинавія (*Scanzan*), з якої вийшли дани, готи й гепіди. Під 9-ою годиною ночі, неподалік від боліт Меотиди, мешкали амазонки; під 10-ою годиною – простори Скитії, яку називають пустельною і стародавньою⁵².

Автору «Космографії» достатньо непогано відомо узбережжя Понту. Так, він подає назви 33 міст з «країни Боспоранії». Щоправда, через спотворення багатьох назв не всі з них можна ідентифікувати⁵³.

Як стверджує Кирило Галушко, попри усіляку можливу плутанину, яка утворилася у «Космографії» Равеннського Аноніма, можна припускати, що саме візуальна структура його карти (кругла форма, східна орієнтація, поділ на години, ідентичні «розі вітрів») стане в пригоді для запозичення багатьом середньовічним картографам. Тільки от «центром землі» на них вже буде не Равенна, а святе місто Єрусалим⁵⁴.

52 *Cosmographia = Itineraria Romana. Volumen alterum. Ravennatis anonymi cosmographia et Guidonis geographica* / ed. J. Schnetz. Studgardiae: B. G. Teubneri, 1990. P. 11, 46–47.

53 Pekkanen T. The Pontic «civitates» in the Periplus of the Anonymus Ravennas // *Arctos. Acta Philologica Fennica*. Helsinki, 1979. Vol. 13. P. 116–118, 127.

54 Галушко К. Назв. праця. С. 17–18.

3. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ВІЗІЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА СУМІЖНИХ ТЕРЕНІВ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ АВТОРІВ VIII–XIII СТ.

Історико-географічну візію щодо території України і сусідніх регіонів у ранньому та високому середньовіччі можна прослідкувати за творами тогочасних європейських авторів (істориків, хроністів, географів, теологів, поетів).

3.1. Скитія на ментальній мапі західноєвропейських теологів та церковних істориків

Великий вплив на середньовічного європейського читача мали твори теологів та церковних істориків, які черпали свої знання про заселені різними народами віддалені і близькі краї та розташовані там держави в першу чергу з Біблії, а також праць Плінія, Оросіуса та Ісідоруса Севільського. На ментальній мапі багатьох середньовічних авторів з різних європейських країн Скитія набула дещо інших обрисів ніж Скитія Геродота.

Учений монах із монастиря Веармут-Ярроу в королівстві Нортумбрія Беда «Шанований» (бл. 672–735), визнаний пізніше одним із Вчителів Церкви, відомий низкою праць з питань богослов'я, церковного життя, риторики і граматики. За працю «Церковна історія народу англів» його назвали «батьком англійської історії». У цьому трактаті Беди згадується країна Скитія (найвірогідніше – Швеція), звідки, на його думку, в давнину переселилися пікти, що на той час мешкали на півночі Британії¹.

¹ Merrills A. H. *History and Geography in Late Antiquity*. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. P. 283–287, 330.

В уявленнях Адама Бременського (бл. 1050–1085), автора «Діань архієпископів гамбурзької церкви», до Бірки – міста готів у центрі Свеонії, для торгівлі з'їжджалися інші народи Скитії (aliique Scythiae populi)², а «данів, свеонів, норманів і інші народи Скитії (reliqui Scythiae populi) римські письменники називали гіпербореями»³. Південніше Балтійського моря знаходився Скитський берег (Scithicum littus), куди свеони вирушали в завойовницькі походи, там мешкали гети, даки, сармати, алани, гелони, амазонки та інші племена⁴. В області Скитії (in Scythiae regionibus) здійснював походи майбутній норвезький конунг Харальд. Відомо, що у 30–40-х роках XI ст., перебуваючи на військовій службі у візантійського імператора, він відзначився у походах на Сицилію та в Болгарію⁵.

Колишній студент Оксфорду, монах-францисканець Бартоломей Англієць (до 1203 – бл. 1272) за дорученням свого ордену побував у багатьох країнах Європи. У 1230–1247 рр. він викладав теологію у Магдебурзі в Саксонії, де створив свою енциклопедію «Про властивості речей» («De proprietatibus rerum»), яка набула великої популярності. Його історико-географічні записи здебільшого відповідають традиційним науковим знанням того часу. Але не виключено, що деякі із тверджень Бартоломея є наслідком його власних спостережень⁶. Так, ґрунтуючись на своїх спостереженнях щодо впливу клі-

² Adam von Bremen. *Hamburgische Kirchengeschichte*. 3. Aufl. / hg. B. Schmeidler. Hannover; Leipzig : Hahnsche Buchhandlung, 1917. S. 58.

³ Ibid. S. 250.

⁴ Ibid. S. 246–247, 249.

⁵ Ibid. S. 153–154.

⁶ Weeda C. V. *Images of ethnicity in later medieval Europe* / PhD thesis; Faculty of Humanities, Amsterdam Institute for Humanities Research. Amsterdam, 2012. P. 53–54; Delmas S. *Bartholomew the Englishman, 'Master of the Properties of Things': Between Exegesis and Preaching // Early Thirteenth-Century English Franciscan Thought* / ed. L. Schumacher. De Gruyter, 2021. P. 243–260.

мату на побут і зовнішній вигляд північних народів, він вважав слов'ян флегматиками⁷. У той же час, «довіряючи язичницьким авторам», Бартоломей називає Швецію батьківщиною легендарних амазонок⁸.

Якщо для багатьох високоосвічених середньовічних теологів і церковних істориків Скитія – назва сурових північних земель, серед яких виділялася Скандинавія, то для видатного історика свого часу, єпископа Оттона Фрайзінзького (бл. 1112/1114–1158), Скитія знаходилася на звичному місці – на північ від Візантії та Чорного моря. Цей інтелектуал, представник родини Бабенбергів (вихідцями з неї були королі та імператори), у своїй «Хроніці двох держав» (лат.: «Chronica de duabus civitatibus») не раз згадує скитів та їхню війну з персами⁹. Йому відоме «морське узбережжя скитів» (*maritima Scytharum*), яке також в одному з варіантів рукопису має назву «морське узбережжя рутенів» (*maritima Rutenorum*)¹⁰.

3.2. Надчорномор'я в історико-географічній візії візантійських авторів

В етимологічних словниках візантійських авторів X–XIII ст. історико-географічним характеристикам Надчорномор'я відводилося набагато менше місця ніж за попередників. До того ж, ближчі за часом до автора події заступали більш

7 Weeda C. V. Op. cit. P. 100.

8 Keen E. J. Journey of a book : Bartholomew the Englishman and the Properties of things. Canberra : The Australian National University E Press, 2007. P. 63.

9 Ottonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus / A. Hofmeister (Hrsg.). Hannoverae et Lipsiae : Imprensis Bibliopolii Hanniani, 1912. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 45). P. 55, 56, 82, 86, 97, 150, 224.

10 Ibid. P. 311.

давніші. Так, у величезній візантійській історичній енциклопедії стародавнього світу «Суда» («Твердиня»)¹¹, створеній у X ст., лише декілька невеликих статей стосуються Надчорномор'я. Боспору було присвячено лише одне речення: «Βόσπορος: [Ἰχ] два: один у Пропонтиді, інший фракійський, як каже Філей»¹². Так само коротко було охарактеризовано кіммерійців: «Κίμμεριος: боспорини. Жили за часів [царя Лідії] Гігеса»¹³.

Більша за обсягом стаття стосувалася скитів. Але от йшлося в ній зовсім не про тих «класичних» скитів, про яких відомо з творів Геродота. «Скити (Σκύθαι): За часів римського імператора Клавдія вцілілі скити, що піднялись внаслідок своїх попередніх нападів за часів Галлієна Малого, узяли собі в союзники Ерулів Певки та Готів. Зібравшись навколо річки Τύραννος (Тірас?) вони підійшли до Понту. Збудувавши 900 кораблів і взявши на них 32 000 чоловік, вони поплили Понтом, напали на місто Томі, але були відбиті. Так само було і щодо Маркіанополя. Коли ж вони прибули до протоки Пропонтиди, кораблі нашттовхнулися один на одного через течію. Їхні судна безладно понеслися, оскільки лоцмани втратили керування. У результаті одні затонули разом зі своїми екіпажами,

11 У 1998 р. започатковано проект Suda On Line, учасниками якого стали понад 200 учених, перекладачів та редакторів. Мета проекту – створення вільно доступної бази даних із пошуком за ключовими словами з перекладами англійською мовою, примітками, бібліографією та посиланнями на інші електронні ресурси. Див.: Suda On Line: Byzantine Lexicography. URL: <https://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol-html/> (дата звернення: 10.02.2023). Понад 3 тис. перекладених записів із грецькими географічними посиланнями (із загальної кількості понад 31 тис.) викладено на спеціальній сторінці сайту фундації Екатеріні Ласкарідіс. Див.: Suda Encyclopedia // ToposText / The Aikaterini Laskaridis Foundation. URL: <https://topostext.org/work/240> (дата звернення: 10.02.2023).

12 Svidae Lexicon. Pars I / ed. Ada Adler. Lipsiae : B. G. Teubner, 1928. S. 481.

13 Idem. Pars III: Κ–Ο; Ω. 1933. S. 117.

а інші сіли на мілину. Більшість тих, хто вижили, поплили до Кізікона. Потім вони добралися до Афону і подбавши про кораблі взяли в облогу Кассандрію та Фессалоніку. Після того, як їх відбили, вони пішли вглиб країни, грабуючи все, але були знищені в кількох місцях. Тих, хто вижив, ромеї зробили землеробами»¹⁴.

У той же час в словнику «Суда» з'являються нові пояснення до деяких відомих топонімів. Так, повідомляється, що Іазартес (Ἰαζάρτης) є іншою назвою річки Танаїс¹⁵. Неврої (Νεῦροι) – те ж саме, що й гіппоподес (Ἴπποπόδες – «конярі»); це сарматський етнос, а їхня країна – Невріс (Νευρίς)¹⁶.

Малозрозумілі для нас невеликі повідомлення багато значили для читачів, що були виховані на творах давньогрецьких авторів. Так, в невеликій статті з першого тому «Суди» розповідається про чоловіка на ім'я Гілон (Γύλων), який втік, отримавши звинувачення у зраді в Німфейоні. У Скитії він одружився, мав двох дочок, яких відіслав додому [в Аteni], де вони вийшли заміж¹⁷. В іншій невеликій статті говориться, що Німфейон (Νύμφαιον) розташовується на березі Понту; Кратерос у [книзі] 9-й декретів стверджує, що він заплатив талант атенянам¹⁸. У своїй науково-популярній книзі «На берегах Боспору Кіммерійського» відомі українські археологи Віталій Зубар та Ганна Русяєва розповіли про історію, що пов'язує ці дві енциклопедичні замітки. Грецький поліс Німфей/Німфейон, який розташовувався неподалік Пантікапею на березі Боспору, довгий час зберігав незалежність. У V ст. до н. е. він досягнув найвищого розквіту, зокрема

14 Idem. Pars IV: Π–Ψ. 1935. S. 389.

15 Idem. Pars II: Δ–Θ. 1931. S. 601.

16 Idem. Pars III: Κ–Ο; Ω. S. 457.

17 Idem. Pars I. S. 545–546.

18 Idem. Pars III: Κ–Ο; Ω. S. 487.

й тому, що входив до Атенського морського союзу. Поліс сплачував один талант грошового внеску, а в місті перебував військовий загін атенян. Приблизно між 410 і 405 рр. до н. е. представник Атен у Німфейоні Гілон був відданий до суду за зловживання. Але йому вдалося уникнути покарання в Аtenах і втекти на Боспор, а там, за допомогою зрадників з гарнізону міста передати Німфейон боспорському цареві Сатиру. За це Сатир подарував Гілону містечко Кепи на азіатській стороні Боспору. Його дружиною стала багата і знатна скитянка, яка народила двох дочок. Після того як вони вирости, він відправив їх до Атен з великим посагом. Старша донька Гілона Клеобула вийшла заміж за атенянина Демостена. Як відомо, їхній син Демостен став одним із найзнаменитіших грецьких ораторів¹⁹.

З небагатьох статей, що стосуються Надчорномор'я, у складеній між 1100 і 1250 роками «Великій етимології» («Etymologicum magnvm»), найбільшою була стаття про Боспор. В ній стверджувалося, що назва Боспорос, яка означає «блід биків», нагадує про Іос, доньку легендарного Кадма. Вона благословила цей прохід, як Діонісій у гирлі Боспору Фракійського. Далі вказувалося, що перші насельники берегів Понту Евксинського не мали навиків у землеробстві. Вже пізніше, після розвитку землеробства колоністами на Боспорі, це море отримало свою назву, тобто його стали звати «Гостинним». У давні часи, коли люди хотіли тут переправитися, наприклад, щоб одружитися, вони використовували плоти²⁰.

19 Зубарь В. М., Русяєва А. С. На берегах Боспора Кіммерійського. Київ : ИД «Стилос», 2004. С. 60–61.

20 Etymologikon to mega; ēgoun, Hē megalē grammatikē = Etymologicum magnvm; sev, Magnvm grammaticae penv ... / opera Friderici Sylbvirgii; ed. nova corr. Lipsiae : apvd Io. Avg. Gottl. Weigel, 1816. Col. 187.

3.3. Надчорномор'я у фокусі уваги Константіноса VII Порфирогенітоса

Імператор Константінос VII Порфирогенітос (905–959) для свого твору «Про управління імперією» (лат.: *De Administrando Imperio*; далі – DAI), адресованому його синові Роману, серед інших джерел використав окремі статті з «Етніки» Стефаноса Візантійського та складений в першій третині VI ст. географічний посібник Герокла Граматика «Синекдемос», який представляє політичну, адміністративну та церковну географію Візантійської імперії²¹. В останньому серед 64 провінцій імперії згадується Скитська єпархія (Елархія Σκυθίας). Це відома з інших джерел так звана Мала/Мікро Скитія на правому березі Нижнього Дунаю з центром у місті Томіс. У той же час жодної провінції, чи міста з теренів сучасної України в «Синекдемосі» немає²².

На думку відомого дослідника історії Візантії Пола Магдаліно, DAI представляє продуманий і послідовний погляд Константіноса VII на історичну географію імперії. Там, де праця дійсно відтворює географічні деталі, вони представляють те, що цікавило імператора, а не лише те, що його інформатори вирішили йому сказати. Учений звернув увагу на те, як імператор у різних контекстах і під різними кутами розглядає стратегічну важливість грецького вогню та безпеку регіону, який виробляє його головний інгредієнт – нафту. В частині 1 (розділи 1–12) говориться про дипломатію між північними народами, необхідну для збереження безпеки

²¹ Magdalino P. *Constantine VII and the Historical Geography of Empire // Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space / S. Bazzaz, Y. Batsaki, D. Angelov (eds.). Washington : Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University, 2013. (Hellenic Studies: 56). P. 27.*

²² *Le Synekdèmos d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre / E. Honigmann (texte, intr., comm.). Bruxelles, 1939. P. 13.*

регіону, зокрема про важливість підтримки добрих стосунків з печенігами. У частині 2 (розділ 13) містяться аргументи, необхідні для того, щоб не дати цим північним народам отримати секрет грецького вогню. У третій частині (розділи 14–46) автор згадує про винайдення грецького вогню у своїй розповіді про арабську історію, а також докладно описує шлях, який обходить Болгарію, від Салонік через Дунай до Херсонесу та регіонів на схід від нього. В розділах 36–42 згадується історія кочівників – печенігів і угрів. Спеціальна частина присвячена «подіям, які відбувалися в різний час між римлянами та різними народами» (розділи 47–48). Про зміни, запроваджені в різний час у «нашій державі/місті» та в усій Римській імперії йдеться в останній частині (розділи 49–53)²³.

У розділі 9 трактату міститься важлива інформація про Русь та Наддніпрянщину. Деякі дослідники за інформаційним насиченням порівнюють розділ 9 DAI з «Описом України» Боплана²⁴. У той же час, у розділі 37, в якому розповідається про печенігів, побіжно згадуються слов'янські племена, що платили данину Русі: ульгини, дервліної та лендзяніни. Зазвичай, перших ототожнюють з уличами, других – з деревлянами, щодо останніх – немає єдиної думки серед істориків. Одні вважають їх полянами, інші – волинянами і т. ін.

Найбільший розділ праці – останній (розділ 53), в якому наводяться реальні та міфічні оповіді з давньої історії міста Херсонесу, про відносини громадян цього полісу з Римом та Боспорським царством. Автор вказує на розташування на схід від Криму (біля фортеці Таматарха, в Зіхії, у темах Дерзіні та Тсіліаперт) джерел легкозаймистої нафти, яка була необхідною для виробництва грецького вогню. Константінос VII

²³ Magdalino P. *Op. cit.* P. 30, 33, 35–36.

²⁴ Różycki Ł. *Description de l'Ukraine en light of De Administrando Imperio: Two Accounts of a Journey along the Dnieper // Byzantinoslavica. 2014. January. P. 122–135. URL: <https://www.researchgate.net/publication/282974144> (дата звернення: 12.03.2023).*

перераховує заходи, які необхідно застосувати, якщо Херсонес повстане проти імператора²⁵.

3.4. Історико-географічні уявлення про Русь

Історико-географічні уявлення свого часу засвідчують руські літописи та писемні джерела доби Київської Русі. Так, сторінки літопису «Повість минулих літ» густо всіяні згадками про різні землі й народи («язики»).

Початкова частина «Повісті минулих літ» містить декілька переліків східнослов'янських племен. Племена переважно локалізовані по рікам (за виключенням древлян, які осіли в лісах, та словен, які сіли довкола озера Ільменя). Географічний опис розселення племен поєднано з етнологічним. Перший перелік східнослов'янських племен подано в контексті загального опису походження і розселення слов'ян. Тут по-порядку перелічені шість племен: поляни, древляни, дреговичі, полочани, словени і сіверяни²⁶. Наступний перелік східнослов'янських племен дається при описові їхніх князівств. У спискові племен з'являється нове плем'я – кривичі²⁷.

Втретє літописець перелічив племена слов'ян, щоб відділити їх від данників-неслов'ян. Тут з'являється новий для Повісті етнонім – бужани (вчені дискутують щодо слів літописця про волинян, які багато хто вважає просто іншим іменем бужан)²⁸. Четвертий список східнослов'янських племен з'являється після розповіді про дулібів та обрив. У цьому переліку не згадуються словени, кривичі та полочани, проте

25 Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. 2nd revised ed. / greek text ed. Gy. Moravcsik; engl. transl. R. J. H. Jenkins. Washington : Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1985. P. 259–287.

26 Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С. 2–3.

27 Там само. С. 7.

28 Там само.

з'являються нові племена: радимичі і вятичі, що походили «від ляхів»; хорвати; дуліби, що жили по Бугу, «де нині» волиняни; уличі і тиверці («сediaху бо по Днестру, присediaху к Дунаеви») ²⁹. Південно-західна периферія східнослов'янського світу, за словами літописця називалася греками «Велика Скитія» ³⁰.

Літописцю добре відомі головні факти що підкорення різних племен Рюриковичами. Він називає імена воєначальників з обох сторін (Аскольд та Дір, Олег, Свенельд, Асмунд, Мал), деталі військових походів, захоплені центри різних племен: Київ (поляни), Пересічен (уличів), Коростень (древлян). Саме після захоплення територій полян, уличів і древлян почалося будівництво держави Рюриковичів, відомої з літописів під назвою Русь (Київська Русь – назва, яка також вживається в науковій літературі). Вчені давно звернули увагу, що термін «Русь» (і похідні) вживався у двох значеннях: а) у значенні етнічно-територіальному і б) у значенні політичному (династично-територіальному). У різний час цей термін охоплював різні території.

Як підкреслює відомий дослідник українського середньовіччя Микола Котляр, слова «Руська земля» або просто «Русь» належать до числа особливо часто повторюваних у літописах та інших пам'ятках писемності давньоруської доби. Вони виносились у заголовки видатних літературних творів. Першими словами найдавнішого серед збережених часом літописного ізводу були: «Се повѣсти времяньныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля... И откуда Руская земля стала есть». Видатний твір XIII ст., що за першим реченням одержав назву «Слово о погыбели Руской земли», містить яскравий та емоційний образ східнослов'янської країни. Під «Руською землею» автор «Слова» розумів усю територію Русі³¹.

29 Там само. С. 7–8.

30 Там само. С. 9.

31 Котляр М. Ф. Духовний світ літописання. Київ : Інститут історії України, 2011. С. 13.

У той же час, у джерелах другої третини XII – першої половини XIII ст. фіксується значення терміну «Руська земля» як території Київського князівства, а також суміжних земель Лівобережжя Дніпра (Переяславське князівство і прилегла до Дніпра частина території Чернігівського князівства)³².

Історію та географію окремих земель Русі відображало регіональне літописання. На сторінках Галицько-Волинського літопису, зокрема, зафіксовані назви окремих регіонів (Галицька земля, Белзька земля, Червенська земля, Болохівська земля (Болохів), Побожжя, Пониззя, Підгір'я), назви міст (Галич, Володимир, Луцьк, Холм, Звенигород, Перемиль, Чорторийськ, Бакота та ін.), назви річок (Дніпро, Дністер, Прут, Случ, Горинь, Деревна, Хомора, Калка, Зубр'я, Ушиця, Бобрка та ін.), назви місцевостей і урочищ (поле Половецьке, Кривавий Брід, луг Хоморський та ін.)³³.

Різною мірою історико-географічна інформація про Русь була представлена на сторінках творів середньовічних західноєвропейських авторів. Так, Адаму Бременському було відомо про давній водний шлях, яким можна було за 14 днів проплисти від гирла Одера до якогось Острогарда в Руссії (Ostrogard Ruzziae), головним містом якої є Київ (Chive), що суперничав з владою Константинополя³⁴.

Бонкомпаньйо де Сінья (1165–1240), професор риторики в університетах Болоньї та Падуї, який одним із перших західноєвропейських авторів писав на просторічній, у його випадку італійській мові, кепкував над звичками багатьох «північних»

32 Мартынюк А. Некоторые наблюдения по поводу условий и механизма появления феномена «Русская земля в узком смысле слова» // *Средньовічна Русь: проблеми термінології* / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ; Краків, 2018. (Colloquia Russica. Series II, vol. 4). С. 154.

33 Галицько-Волинський літопис / Вступ. слово і упоряд. Р. М. Федорів. Львів : Червона калина, 1994. С. 8, 12, 21, 25, 29, 31–39, 44, 47–49, 50, 54, 61, 64, 98.

34 Adam von Bremen. Op. cit. S. 80.

народів, серед яких був «дикий народ русинів» (silvestris nation Rutenorum)³⁵.

Бартоломей Англієць, описуючи землі Славії, де проживали люди Богемії, поляки, метані (?), вандали, рутени, далматинці і карінтяни, вказує, що вони мають одну мову та звичаї, але різняться за своїми релігійними обрядами, бо одні досі є язичниками, інші ж дотримуються звичаїв грецької чи латинської церкви. Племена «Великої Славії» (далмати, серби, карінтяни), які живуть високо в горах або в густих лісах, окремі з них в долинах, люті і некультурні, менш благочестиві в службі Божій, ведуть піратське життя. У той же час «Мала Славія», де живуть пруси, вандали та богеми, навпаки, – дуже родючий край, що дає урожаї та плоди, повний річок і ставків, лісів і пасовищ, наповнений медом і молоком³⁶.

3.5. Територія України, Скитія та Сарматія у національних історичних міфах різних європейських народів

Важливі події, що відбувалися на території України в добу середньовіччя, знайшли відображення в скандинавських сагах, хроніках і рунічних написах. Так, відомий історик, філолог-орієнталіст Омелян Пріцак вважав, що в ісландській поемі «Битва готів з гунами» міститься перелік топонімів, які «відбивають географію України за часів Великих переселень». У поемі згадується місце «зване Дампастадір в Аргеймі; у ті часи столиця Рейдготаланду містилася там». О. Пріцак доводив, що ці назви стосуються IV–V ст. Зокрема, «Домівку готів» (Gotarbuggia) він ототожнив із Кам'янським городищем на Запоріжжі. Вчений вказував, що назви Рейдготаланд та Гардарікі використовувалися скандинавами для позначення

35 Sutter C. Aus Leben und Schriften des Magisters Boncompagno: Ein Beitrag zur italienischen Kulturgeschichte im dreizehnten Jahrhundert. Freiburg im Breisgau; Leipzig : Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, 1894. S. 123.

36 Weeda C. V. Op. cit. P. 82.

різних територій у Європі. Так, назвою Гардарікі («країна міст») скандинави спочатку називали територію в пониззі Рейну до її спустошення у 830-х роках, а вже потім стали називати Русь³⁷.

Під впливом знайомства з античною літературою, історико-географічні уявлення про Скитію та Сарматію стали частиною національних історичних міфів різних європейських народів, історики та літописці яких намагалися показати їх давнє походження.

Ірландці – найзахідніший європейський народ, – у середньовіччі вважали своїм пращуром скитського царя Фенія Фарсайда – одного із тих 72-х вождів, що будували Вавилонську вежу. У «Книзі захоплення Ірландії» (XI ст.) описано шлях переселення гелів зі Скитії до Ірландії, який нібито пройшов через Єгипет, Сицилію та Іспанію³⁸.

На думку середньовічних західноєвропейських авторів, зі Скитії походили угорці, які наприкінці IX ст. з'явилися у Центральній Європі. Саме це записав у своїй хроніці під 889 р. невідомий монах з баварського Альтауху³⁹. Про споріднення угорців з гунами йдеться в «Діяннях угрів» («Gesta Hungarorum»), написаних близько 1200 р. нотарієм короля Бели, а також в «Діяннях гунів і угрів» («Gesta Hunnorum et Hungarorum», 1282–1285), автором яких був Симон Кеза⁴⁰.

37 Прицак О. Походження Русі. Київ, 1997. Т. I: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). С. 262-271, 276, 317, 456, 541, 545, 549 та ін.

38 Carey J. The Ancestry of Fénius Farsaid // *Celtica*. Dublin : School of Celtic Studies, 1990. Vol. 21. P. 104–112; McLaughlin R. Fénius Farsaid and the Alphabets // *Ériu*. Dublin : Royal Irish Academy. 2009. Vol. 59. P. 1–24.

39 *Annales Altahenses maiores / recognovit Edmundus L. B. Ab Oefele*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. P. 6.

40 Klaniczay G. The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century // *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures* / G. Klaniczay, M. Werner & O. Gecser (eds.). Frankfurt; New York : Campus Verlag, 2011. P. 187–188.

Угорські хроністи вважали предками свого народу Хунора та Магора, з роду Німрода, першого легендарного правителя світу, який звів Вавилонську вежу. Переслідуючи чарівного оленя, вони зайшли далеко на північ – у Скитію, де викрали доньок аланських царів і заснували поселення на Меотійських болотах. З королівської лінії угорців вийшов найвідоміший і могутній цар Аттіла, який завоював Паннонію. Прямим нащадком Аттіли був Арпад, під проводом якого угорці лише «відібрали» Карпатський регіон як свою законну спадщину⁴¹.

Перевіряючи інформацію, збережену в угорській традиції про прихід угорців в Паннонію із далекої східної прабатьківщини («Magna Hungaria» або «Hungaria Maior») та про їхніх родичів, які залишилися в ній, монах домініканець Юліан прибув на річку Волгу в 1236–1237 рр. Серед волзьких булгар він зустрів жінку, яка походила зі «східних угорців», і, слідуючи її вказівкам відвідав цих людей на їхній батьківщині «на великій річці Волзі» (*flumen magnum Ethyl*). Як стверджував Юліан, він міг легко з ними спілкуватися, «оскільки вони мали цілком угорську мову». Хоча він прямо не говорить про це, ця «Велика Угорщина», яку він знайшов, була землею башкирів («Bascart, idest Magna Hungaria»), про що пізніше написали інші європейські мандрівники – францисканці Плато Карпіні та Вільгельм Рубрук (1246 та 1253–1254 рр.)⁴²

Герхард з Аугсбурга, автор «Життя св. Ульрика» (973–992), першим назвав польського князя Мешка I князем вандалів (*dux Wandalorum*). Пізніше, зараховуючи поляків до нащадків

41 Obrusanszky B. Hunsinthe Caucasus – according to the Hungarian chronicles // *История, археология и этнография Кавказа*. 2018. Т. 14. № 3. С. 8–13. DOI:10.24411/2618-6772-2018-13001; Klaniczay G. *Op. cit.* P. 189–190.

42 Komatina P. The Kangar of De administrando imperio and the Hungarian-Bashkir Controversy // *Byzanz und das Abendland VII: Studia Byzantino-Occidentalia* / hg. E. Juhasz. Budapest : Eotvos-Jozsef-Collegium, 2021. P. 209–210.

германських племен вандалів, західноєвропейські автори апелювали до назви річки Wandalus (Вісла)⁴³.

У той же час, автор найстарішої польської хроніки, написаної латинською мовою, Галл Анонім (кінець XI – початок XII ст.) констатував, що польська країна віддалена від звичних доріг паломників, тому відома лише небагатьом на Заході, хто їхав з торгівельною метою на Русь. На думку Галла, Польща знаходилася на самій півночі слов'янської землі, що починалася від сарматів, яких у Дакії звали гетами⁴⁴.

У хроніках з Чехії (Козьми Празького, доведений до 1125 р., і монаха Даліміла початку XIV ст.) та Польщі (Вінцентія Кадлубка 1200 р. і Хроніка Великопольська кінця XIII ст.) містилися легенди про прихід слов'ян з-за Дунаю, з Балкан, під проводом Чеха і Леха⁴⁵. Біскуп Вінцентій Кадлубек (1150–1223), перший польський інтелектуал європейського формату, знайшов як поєднати із вандалами слов'ян – задунайських вихідців. Він вважав, що поляки є нащадками лехитів: їхній князь Крак заснував Краків, іменем Ванди, доньки князя, було названо річку, а всі її піддані стали називатися вандалами. У XIV ст. концепція вандальського походження поляків знайшла підкріплення в європейській традиції генеалогічних праць. Суттєву роль в поширенні уявлень про вандальське коріння Польської держави відігравали симпатії патриціату міст Польщі, який в більшості був німецького походження⁴⁶.

43 Paszyński W. Polska jako Wandalia. Koncepcja wandalska w dziejopisarstwie polskim wieków średnich // *Orbis Linguarum*. 2018. Vol. 51. S. 365–366.

44 Galla Kronika / wyd. A. Bielowski. Lwów : Nakładem własnym (Druk. Zakł. Nar. im. Ossolińskich), 1864. (Seria: Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski, T. 1). S. 394–395.

45 Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів (до постановки проблеми) // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей / ред. О. Толочко, Н. Яковенко, Л. Довга*. Київ : Критика, 1998. Т. 5. С. 112.

46 Paszyński W. Op. cit. S. 369–372.

4. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗНАННЯ АВТОРІВ ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ ПРО РУСЬ/УКРАЇНУ, РУСИНІВ/УКРАЇНЦІВ ТА ЇХНІХ СУСІДІВ

З добою Відродження пов'язані витоки історичної географії як цілеспрямованої наукової діяльності. У своїх працях учені-гуманісти вдавалися до рецепції історико-географічних уявлень античних авторів. З метою визначення географічних об'єктів античності та біблійних часів, а також їхнього відношення до географічних реалій сучасного їм світу вони зверталися до вивчення творів давньої географії (vetus geographia).

4.1. Схід Європи у працях гуманістів XV – початку XVI ст.

Енеа Сильвіо Пікколоміні (1405–1464) – гуманіст, який у 1458 р. зійшов на престол Святого Петра обравши ім'я Пія II, був широко освіченою людиною, знавцем класичних мов, поетом, ученим. Як політика і ученого Пікколоміні зацікавило питання походження турецького народу, який стрімко увірвався в європейську політику. Особливої актуальності це питання набуло після здобуття османами Константинополя (1453).

Як і багато освічених європейців, спершу Пікколоміні у своїх працях (аж до 1447 р.) вважав, що турки були нащадками троянців, тобто їхні предки походили з Малої Азії, і називав їх тевкрійцями (Teucri)¹. Легенда про троянське походження різних народів, а також населення різних регіонів, міст чи правлячих домів була дуже популярною у Західній Європі

1 Collected Orations of Pope Pius II / ed. and transl. M. von Cotta-Schonberg. Vol. 5: Orations 21–25 (1453–1455). 3rd version. Scholars' Press, 2019. (URL: <https://hal.science/hal-01588941>). S. 151, 327.

у VII–XV ст. Європейські автори писали про троянське походження франків, норманів, британців, венеціанців, угорців, мешканців Фландрії та Брабанту, міст Тур, Мец, Реймс, Женева, Ксантен, правлячих династій Бургундії, Австрії та ін.² Одним із наслідків хрестових походів стало поширення «троянської теорії» і на походження турків³.

Після падіння Константинополя було проведено три імперські з'їзди для обговорення хрестового походу проти турків. На всіх трьох сеймах головним речником імператора Фрідріха III був Енеа Сільвіо Пікколоміні, на той час досвідчений імперський дипломат і єпископ Сієни. Перший із сеймів відбувся в Регенсбурзі в травні 1454 р., де Пікколоміні виголосив промову «*Quamvis omnibus*»⁴. На наступному сеймі у Франкфурті в жовтні того ж року Пікколоміні виголосив орацію «*Constantinopolitana clades*»⁵. Головним лейтмотивом промов Пікколоміні на третьому з'їзді, що розпочався в лютому 1455 р. при імператорському дворі у Вінер-Нойштадті, була духовна підготовка до хрестового походу⁶.

Єпископ Сієни представив делегатам імперських з'їздів розроблену ним теорію про походження турків. На його думку, турки (*Turci*) – народ скитського походження, який, за твердженням філософа Етіка, мешкав за Евксинським

2 Див., зокрема: Bouet P. *Dudon de Saint-Quentin et Virgile: L'«Enéide» au service de la cause normande* // *Cahier des Annales de Normandie*. Nr 23. 1990. (URL: https://www.persee.fr/doc/annor_0570-1600_1990_hos_23_1_4037) P. 215–236). P. 228–229.

3 Luttrell A. *Latin Responses to Ottoman expansion before 1389* // *The Ottoman Emirate (1300–1389). A Symposium Held in Rethymnon, 11–13 January 1991* / ed. E. Zachariadou. Rethymnon : Crete University Press, 1993. (URL: <https://deremilitari.org/wp-content/uploads/2017/10/luttrell.pdf>). P. 119–120.

4 *Collected Orations of Pope Pius II*. P. 7–97.

5 *Ibid.* P. 99–233.

6 *Ibid.* P. 235–429.

морем і Піррійськими горами біля Північного океану. Цей нечистий і безславний народ жив у розпусті та практикував усілякі сексуальні надмірності. За словами Оттона, єпископа Фрайзінга, турки вийшли із Каспійських гір тоді, коли Піпін правив франками. Вони вирушили у довгий шлях до Малої Азії і залишаються там досі. Проживши кілька століть під ласкавим небом у лагіднішій країні, вони набули деякої культури, але ще не повністю відкинули свої варварські звичаї. Вони все ще їдять м'ясо коней, буйволів і стерв'ятників, вони раби пожадливі, вони потурають жорстокості, вони ненавидять освіту і переслідують дослідження людства. Тепер до їхніх рук потрапила вчена і красномовна Греція⁷.

Подальший розвиток історико-географічна візія Пікколоміні щодо турок отримала в трактаті «Азія» на початку 1460-х рр. У цьому творі превалує дух не наукової критики, а радше політичної полеміки. Автор спирався на античні, середньовічні та сучасні йому джерела, щоб підтвердити тенденційні твердження про різні народи Азії, їхні національні особливості та їхні наміри щодо Заходу. Його бачення Скитії як місця поза цивілізацією відображало цілий комплекс негативних асоціацій, котрі давньогрецькі та римські автори зазвичай пов'язували зі «Скитією» і північною частиною світу. Головним джерелом негативної інформації про звички турків для Пікколоміні була праця філософа Етіка – апокаліптична космографія, створена у VIII ст., але яку приписували неіснуючому давньому космографу. Щоправда, він не

7 *Ibid.* P. 150. Слід зазначити, що автори-гуманісти мали упередження не лише щодо турків, але й щодо підкорених ними греків. Так, на думку багатьох гуманістів, ледачі, нещирі і жадібні греки, які відмовилися від християнської віри, були відповідальними за падіння Константинополя. Див.: Tóth I. *The Fall of Constantinople in De Europa : Source Research and Historiographical Contributions to Aeneas Sylvius Piccolomini's Historical Account* // *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged*. Vol. 17. 2017. (URL: <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/chronica/article/view/10870>). P. 145.

згадує аж занадто фантастичні твердження Етіка (про чорну шкіру, надприродні міцні зуби, собак завбільшки з левів, ув'язнення турків за Каспійськими воротами Олександром Македонським та ін.)⁸.

Під час понтифікату Пія II (1458–1464) замість звичних висловів «християнські народи», «християнський світ», «християнин» активно використовуються терміни «європейські народи», «європейський світ», «європеєць». Папа навіть підготував спеціальний трактат «De Europa»⁹, присвячений ідеї об'єднаної Європи як сили, що здатна протистояти туркам. Праця, яка писалася з лютого по серпень 1458 р., поділяється на 65 книг, які містять 275 розділів¹⁰.

Оскільки в 1475 р. недавно утворене Кримське ханство стало васалом Османської імперії, в Європі актуалізувалася зацікавленість в історико-географічній інформації щодо Надчорномор'я. На замовлення імператора Максиміліана Габсбурга в 1499 р. польський дипломат Миколай Розембарзький підготував невеликий трактат «Пояснення стисле про розташування, звичаї та багатоманітність Скитського племені» («*Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium*»), в якому розповідалось про географічні та історико-етнографічні особливості Південно-Східної Європи. У центрі уваги автора

8 Meserve M. From Samarkand to Scythia: Reinventions of Asia in Renaissance Geography and Political Thought // Pius II «*El Piu Expeditivo Pontifice*» Selected Studies on Aeneas Suvius Piccolomini (1405–1464) / ed. Z. von Martels and A. Vanderjagt. Leiden; Boston : Brill, 2003. P. 19, 22–23, 25, 27–28.

9 У планах відомого наукового видавництва De Gruyter на 2024 р. заплановано видання праці Пікколоміні в новому перекладі Гюнтера Штьольцля. URL: <https://www.degruyter.com/document/isbn/9783110754247/html> (дата звернення: 30.08.2023).

10 Ojrzyński R. *Obraz Polski i Polaków w pismach Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (papieża Piusa II)*. Warszawa : Wyd. DiG, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2014. S. 140.

були кримські татари, походження яких розглядалося крізь призму популярних античних творів¹¹.

Першими справді науковими історико-географічними працями вважають роботи секретаря папської канцелярії Флавіо Біондо (1392–1463), серед яких найбільшу популярність мали трактати «Відновлений Рим» та «Ілюстрована Італія»¹². Праці Ф. Біондо були взірцем для гуманістів із інших країн. Так, у Базелі побачила світ книга «*Germania Illustrata*» (1533). Цей проект започаткував професор риторики і поетики Віденського університету Конрад Цельтіс (1459–1508). На своїх лекціях учений аналізував розселення давніх германців та праці Птолемея; у своєму уславленому творі латиною «Чотири книги віршів про кохання чотирьох країв Німеччини» (1502) детально описав країну, зобразивши її гравцем, який суперничає з іншими народами¹³.

Цельтіс заснував кілька гуманістичних товариств, у т.ч. «*Sodalitas Litteraria Vistulana*» в Кракові (1489–1491)¹⁴, одним із активних членів якого був Швайпольт Фіоль – український першодрукар¹⁵. Саме Цельтіс знайшов унікальне історичне

11 Вирський Д. Росколани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 14–15.

12 Laureys M. *Raum und Geschichte in Biondo Flavios wissenschaftlichem OEuvre// Monumenta Illustrata. Raumwissen und antiquarische Gelehrsamkeit* / hgs. D. Boschung und A. Schäfer. Wilhelm Fink Verlag, 2019. S. 85.

13 Winkelbauer T. *Das Fach Geschichte an der Universität Wien : Von den Anfängen um 1500 bis etwa 1975*. Göttingen : V&R unipress, Wien : Vienna University Press, 2018. S. 16–20; Spitz L. W. *The Course of German Humanism // Itinerarium Italicum: The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations*. Boston (MA) : Brill, 1975. P. 403.

14 Segel H. B. *Renaissance culture in Poland : the rise of humanism, 1470–1543*. Ithaca (N.Y.) : Cornell University Press, 1989. P. 88–91.

15 Szuiski J. *Die Polen und Ruthenen in Galizien*. Wien; Teschen : Verlag von Karl Prochaska, 1882. S. 177.

джерело – копію римської карти III ст., яку заповів своєму другові – міському писареві Авгсбурга, імперському раднику Конраду Певтингеру¹⁶.

З іменем Юлія Помпонія Лето (1428–1497) – засновника й керівника римського гуртка гуманістів («Римської академії») пов'язують творення образу українських земель через призму дослідження праць античних письменників. У 1470-х рр. він здійснив т. зв. «Скитську подорож» з метою побачити описане древніми і віднайти прикмети Скитії у топоніміці й побуті населення Русі та Польщі. У своїх коментарях до поеми Вергілія «Георгіки» Лето вказав на окремі неточності римського поета. Порівнюючи античні твори та існуючу реальність, він «антикізував» побачене: територія України і суміжних земель іменується ним Сарматією, найпоширеніша мова (рутенська, за визначенням місцевих жителів) названа ним скитською, за «скитським» – рутенським – народом закріплюється образ «вільного»¹⁷.

4.2. «Нюрнберзька хроніка»

У 1493 р. в Нюрнберзі було видано латинською мовою твір німецького гуманіста, медика, бібліофіла та історика Хартманна Шеделя (1440–1514), який відомий під короткою назвою «Книга хронік», або «Нюрнберзька хроніка». Того ж року книгу було видано і німецькою мовою. Наклад книги був безпрецедентним для того часу – 1500 примірників для латинського видання, 1000 – німецького. А ще були й численні

16 Lotter J. G. *Historia vitae atque meritorum Conradi Pevtingeri* / ed. F. A. Veith. Augustae Vindelicorum : Conr. Henr. Stage, 1783. P. 55–56, 119, 123.

17 Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепт України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ : Основи, 1998. С. 95–101; Константиненко К. Українські землі та етнос у літературі Італії XIII–XVI століть: зародження та розвиток основних топосів // Київські полоністичні студії. 2011. Т. 18. С. 110.

«піратські» видання цієї книги¹⁸. Добре ілюстрована праця познайомила західноєвропейського читача з багатьма містами і країнами світу. Виготовлена для «Нюрнберзької хроніки» Міхаелем Вольгемутом та Вільгельмом Плейденвурффом карта світу була створена на основі мапи з «Космографії» К. Птолемея¹⁹. Звісно, що найбільше місця в книзі було відведено Німеччині, різним її провінціям і містам. Інформація про Східну Європу здебільшого ґрунтувалася на античних та ранньосередньовічних джерелах.

Першою зі сходу областю Європи Х. Шедель називає Нижню Скитію, яка розкинулася між Дунаєм і Північним океаном, від Меотійських боліт до Германії²⁰. Автор згадує поему Вергілія «Георгіки», коли говорить про те, що Танаус впадає в болота Меотиди. Ця річка поділяє Скитію на європейську та азіатську частини²¹. Згадуючи про західний похід монголів, Х. Шедель вказує, що скитський народ тартар, розоривши близько 1221 р. Грузію та Велику Вірменію, здійснив похід у Європу. Перейшовши Ріпейські гори, він здійснив велике спустошення в Трансильванії, Польщі та Болгарії²². Під 1402 р. автор хроніки розповідає про завоюницькі походи Тамерлана та про захоплення ним генуезької колонії Кафа у Тавриці²³.

18 Wilson A. *The Making of the Nuremberg Chronicle* / introduc. P. Zahn; 2-nd print. Amsterdam : Nico Israel, 1978. P. 239.

19 Worm A. *Konkurrierende Weltbilder an der Schwelle zur Frühen Neuzeit. Die Weltkarten im Rudimentum Novitiorum und im Liber Chronicarum Hartmann Schedels* // *Dialog – Transfer – Konflikt. Künstlerische Wechselbeziehungen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit* / hg. W. Augustyn und U. Söding. Passau : Dietmar Klinger Verlag, 2014. S. 399–405.

20 Schedel H. *Registrum huius operis libri cronicarum cu figuris et ymagibus ab inicio mu[n]di. Norimbergae* : Antonius Koberger, 1493. 330 f. URL: <https://archive.org/details/A335107> (дата звернення: 22.01.2018). F. XIIIr.

21 Ibid. F. XVIII.

22 Ibid. F. CCIXr.

23 Ibid. F. CCXXXVII.

П'ять нунумерованих аркушів «Книги хронік» (між листами 266 і 267) займає розділ «De Sarmacia regione Europe», який складається з чотирьох підрозділів. У першому, де йдеться про історію Польського королівства, вказуються межі Сарматії: Mosthos [Московія ?] і річка Thanaim – на сході, даки і паннонці – на півдні, богемці, морави і шлезяки – на заході, Германське море – на півночі. Розповідається, як герцог, що правив литовцями і русами, був обраний сарматським королем. Також зазначається, що земля, яка межує з Руссю, називається в народі Поділлям. Описуючи Волощину, королівство між Трансільванією і Понтом, автор спершу вказує, що її північну частину займають «роксани, яких тепер називають рутенами», далі йдеться про історію краю – похід Дарія I, римське панування та ін.²⁴

4.3. Ян Стобнічка про Русь

Професор Краківського університету, видатний польський гуманіст Ян зі Стобніци (Стобнічка, 1470–1518), який з 1507 р. обіймав кафедру філософії, у 1512 р. опублікував свою працю «Вступ в космографію Птолемея», в якій одним із перших учених Європи подав свідчення про нещодавно відкриту Америку. Частиною книги став «Короткий виклад “Європи” Енея Сільвія» («Epitoma Europe Eneae Siluii»), де, зокрема, розглядалися питання про слов'янські народи та поширення різних мов у Великому князівстві Литовському²⁵. Праця Стобнічки витримала декілька видань. Нами використано краківське видання 1515 р., яке стало доступним

²⁴ Ibid. F. CCLXXr.

²⁵ Dini P. U. Views on Languages and Polyglossia in the Grand Duchy of Lithuania according to Johannes Stobnica's «Epitoma Europe» (1512) // *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages* [Московія, Юго-Западная Русь и Литва в период позднего средневековья]. Москва : Новое издательство, 2005. P. 36–43.

завдяки проекту відцифрування стародруків Ельблонгської бібліотеки²⁶.

«Epitoma» – невеликий за обсягом твір, який обіймає всього 10 листів – № 16–25. З листа № 20 розпочинається історико-географічний опис польських земель. Спершу йдеться про Сілезію, далі про частини Польського королівства, Краків, Познань, Гнезно, польських правителів – князя Мешка та короля Болеслава і т. ін. Декілька разів автор говорить про географічне розташування Польщі. Зокрема, підкреслюється, що Польське королівство на сході межує з русинами (Rhutenis), на півдні його межею є Угорські (Карпатські) гори. Далі говориться про те, що Велика Польща із заходу та півночі межує з Саксонією і Пруссією, у той час як Мала (Польща) на сході і півдні – з Угорщиною і Руссю (Russië)²⁷.

Історико-географічні уявлення про Україну в стислому вигляді викладено на листі № 21. Стобнічка пише, що русини живуть південніше литовців і частково змішуються з ними, проте це два різні народи за мовою та релігією. Русини розмовляють мовою, зрозумілою для інших слов'ян, тоді як у литовців своя мова. До того ж литовці ще недавно поклонялися язичницьким ідолам, доки їхній правитель Владислав не став польським королем. Стобнічка вказує, що русинів Страбон називав «россанами»; зі сходу з ними межують татари (Thartaros), які живуть над Понтом Евксинським, на півдні – волохи (valachos), на заході – поляки (poloni). Краківський учений підкреслює, що у русинів власне письмо, відмінне від письма грецького, латинського чи гебрайського. Стобнічка пояснює, що слов'янські народи відповідно до їхніх релігійних вірувань поділяються на групи: далмати, хорвати, карні

²⁶ Joanne de Stobnicza. *Introductio in Ptholomei Cosmographiam cum longitudinibus et latitudinibus regionum et civitatum celebriorum. Epitoma Europe Eneae Siluii* [...]. Cracoviae : Per Hieronym Vietorem, 1515. [8] s., 44 f. URL: <http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/doccontent?id=45129> (дата звернення: 12.03.2018).

²⁷ Ibid. F. 20r.

[карінтійці, тобто словенці] та поляки належать до Римської церкви; болгари, русини та московити (Moskouite) – до грецької церкви; богеми, морави, боснійці і частково русини сповідають еретичні вірування.

Головним містом Русі автор називає Львів (Leopolis), який прикрашає архієпископська кафедра. Ще однією частиною Русі є Поділля, що межує з Татарією та Волощиною. Головне його місто називається Кам'янцем (Samijnijecz). Третя частина Русі – Біла Русь (Alba russia), яка на півночі сягає Лівонії, а на сході – річки Дону (Tanai). Біля Дону, як стверджує Стобнічка, мешкають московити, які за мовою і віруваннями схожі з рештою русинів, проте відрізняються від них назвою та правлінням²⁸.

4.4. Етногенетичні легенди про походження західних і північних сусідів українців

Угорський король Матіас Корвін (1458–1490) був захоплений ідеєю показати себе як наступника Аттіли. У 1465 р. його посланець до папи римського Павла II, поет-гуманіст Янус Панноній представився від імені угорського правителя як емісар спадкоємця святих королів Угорщини (Св. Стефана та Св. Ласло), а також «могутнього царя Аттіли», який позбавив Рим від спустошень, оскільки послухав папу Льва. У 1486 р. Матіас доручив італійському гуманісту Антоніо Бонфіні приділити особливу увагу подвигам гунів у його праці «Regum Ungaricarum decades» (1488–1496). А. Бонфіні розширив свою розповідь фрагментами зі скитського логосу Геродота, а також деталізував історію гунів та Аттіли, додав аварів до предків угорців та їх попередників у завоюванні Середньодунайської рівнини. Янош Туроцці в своїй опублікованій «Хроніці угорців» («Chronica Hungarorum», 1488) також показав Аттілу як блискучого попередника короля Матіаса. Він ефектно переосмислив характеристику Аттіли як «бича Божого» (flagellum

28 Ibid. F. 21.

Dei), припустивши, що його нищівні руйнування були належним покаранням за гріхи римського світу²⁹.

Майже все XVI ст. між польськими інтелектуалами йшла суперечка щодо походження свого народу. Міф про походження поляків від вандалів, що був одним із визначальних у польській національній свідомості протягом кількох століть, зазнав поразки на користь сарматського міфу. Так, вже польський хроніст XV ст. Длугош вважав поляків і русинів за нащадків сарматів³⁰. Наприкінці XV ст. італійський гуманіст Ф. Буонаккорсі (Каллімах) у своїх «антикварних» етно-географо-біографічних працях розвинув ідею етнічної та лінгвістичної єдності слов'ян і героїко-міфологічну лінію походження поляків, генеруючи таким чином «сарматський» міф³¹. Цю тезу також пропагував у «Трактаті про дві Сарматії» (1517) Матвій з Мехова (Меховський, Меховіта; 1457–1523), професор і ректор Краківського університету³². Меховіта наводить думку давніх авторів, що є дві Сарматії, сусідні і суміжні одна з одною, – одна в Європі, інша в Азії. Європейська Сарматія знаходиться між річками Віслою і Танаїсом. Тут є області русів або рутенів, литовців, московитів та ін.³³

Прикладом значного впливу середньовічної географії на польську літературу XVI ст. є найдавніший синтез історії та «сучасної» географії, написаний польською мовою Марціном Бельським – «Хроніка всього світу на шість століть, чотири

29 Klaniczay G. The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century // Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures / G. Klaniczay, M. Werner & O. Gecser (eds.). Frankfurt; New York : Campus Verlag, 2011. P. 190–191.

30 Paszyński W. Polska jako Wandalia. Koncepcja wandaliska w dziejopisarstwie polskim wieków średnich // Orbis Linguarum. 2018. Vol. 51. S. 357, 367.

31 Константиненко К. Назв. праця. С. 110.

32 Paszyński W. Op. cit. S. 380.

33 Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. Известия иностранцев о народах СССР. Москва, Ленинград : Изд. АН СССР, 1936. С. 47.

монархії поділена, з космографією і з розмаїтими королівствами...» (1551). В дещо зменшеній версії та з модифікованою назвою «Хроніка тобто історія світу на шість століть та чотири монархії поділена...» ця праця була видана у 1564 р. Центральна-Східна Європа описана М. Бельським у типовий для середньовічної географії спосіб, за допомогою подвійної термінології та внесенням «сучасних» географічних і етнічних даних в рамки птолемейської географії:

«Польський народ (про що всі згадують) пішов зі слов'янського народу з країни Савроматської, яка лежить у Європі; відділяє ту Сарматію зі сходу Сонця річка Танаїс і озеро Меотійське, а від заходу – Вісла, або як дехто каже, річка Одер, з півдня – Угорські гори, які називаємо Бещади або Бескиди, а з півночі – Німецьке або Сарматське море, чи Балтика, над яким лежить Гданськ. Є дві Савроматії, одна скитська, в якій Татари заволзькі або азіатські; інша європейська, в якій ми мешкаємо, а також Москва, Русь, Литва, Пруси, Поморяни, Волохи, Готи, Алани і Татари, які на цьому боці Волги сидять, інші також, що в цих кордонах знаходяться»³⁴.

Італієць Олександр Гваньїні (1538–1614), який перебував на службі в польського короля, у 1578 р. видав «Опис Європейської Сарматії» («Sarmatiae Europaeae descriptio, quae regnum Poloniae, Letyaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussian, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur»). Ця праця латинською мовою пізніше була видана в Базелі (1582) та Франкфурті-на-Майні (1584 і 1600); перекладена німецькою, чеською і польською мовами. У цьому творі знаходимо як географічно-етнографічні описи окремих регіонів України та Польщі, так і нарис з історії України від Київської Русі до середини XVI ст. Більш докладний історичний нарис є в польськомовному виданні цієї

³⁴ Krawiec A. Sarmaci i Popianie. Dziedzictwo średniowiecznego obrazu świata jako element kontekstu kulturowego piśmiennictwa staropolskiego // Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica. 2019. 2 (53). S. 29.

праці – «Хроніка Європейської Сарматії» (1611)³⁵. Італійське походження автора та латинський текст сприяли популяризації твору в Європі. У той же час, дослідники допускають, що «Опис Європейської Сарматії» Гваньїні (Краків, 1578) майже цілком – плагіат з матеріалів М. Стрийковського³⁶.

Мацея Стрийковського (1547 – між 1586 і 1593) вважають першим історіографом Великого князівства Литовського, автором першої друкованої історії Східної Європи. На початку XVII ст. його вважали найавторитетнішим істориком Русі, сучасники зазначали, що він «пильний руських діянь історик», який «з літописців руських хроніку свою писав»³⁷.

У першій половині XVI ст. свій міф про походження народу створили у Литві. Длугош та литовські хроністи виводили родовід литовців з Давнього Риму, вони знаходили подібність окремих литовських слів до латинських, схожість давніх литовських обрядів з римськими. Дані історико-географічні уявлення стали важливим інструментом в руках амбітних литовських феодалів³⁸.

Поет, філолог, фольклорист, діяч кальвіністського руху у Великому князівстві Литовському Саламон Рисінські (1560–1625) відомий також тим, що перший назвав себе білорусом (Leucorussus), а свою країну Білоруссю (Leucorussia). Але він також вважав себе і сарматом, тобто слов'янином³⁹.

³⁵ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / упор. та пер. з поль. о. Юрія Мицика. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. 1006 с.

³⁶ Вирський Д. Росколани серед Сарматів. С. 87.

³⁷ Там само. С. 176.

³⁸ Venclova T. Mit o początku // Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja. 1974. Nr 4 (16). S. 104–116; Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // Przegląd Historyczny. 1980. Nr 71/1. S. 1–21.

³⁹ Łatyszczek O. Białorusini // Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej / pod red. M. Kopczyńskiego i W. Tygielskiego. Warszawa : Muzeum Historii Polski, 2010. S. 46–47.

4.5. Внесок в історичну географію Центрально-Східної Європи західноєвропейських учених XVI – початку XVII ст.

Визначною особистістю свого часу був професор-гуманіст Вольфганг Лаціус (Lazio, 1514–1565) – лікар, фізик та історик, багаторічний декан медичного факультету Віденського університету, якого двічі обирали ректором цього навчального закладу. В. Лаціус об'їхав землі, які належали династії Габсбургів, опрацював чимало архівних документів. Імператор Фердинанд I надав йому звання імперського історіографа за книгу «*Turi chorographici provinciarum Austriae*» (1561), над якою автор працював майже п'ять років. Метою В. Лаціуса був опис земель Австрії та возвеличення династії Габсбургів, тому він надзвичайно ретельно підбирав документи, ілюстративний матеріал, власноруч виготовив декілька карт. В. Лаціус доводив, що витоки історії Австрії та дому Габсбургів слід шукати в період Великого переселення народів. Історичні карти в книзі відображали «дуалістичність» Австрії – давньої та нової, а також територіальні претензії Габсбургів («Королівство Австразія або Австрія на Рейні», «Королівство на Сході чи нова Австрія», «Східна Марка», «Баварська Марка») ⁴⁰.

Здавалося б, що за століття після виходу праць Пікколоміні європейський читач мусив втратити безмежну довіру до «троянської теорії», проте як зазначав В. Лаціус наприкінці свого фундаментального твору «Про міграції деяких народів, їхні постійні місця проживання, їхні реліквії

⁴⁰ Mayr M. Wolfgang Lazius als Geschichtschreiber Österreichs: Ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts, mit Nachträgen zur Biographie. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Univ.-buchhandlung, 1894. IV, 91 s.; Goffart W. A. Historical Atlases: The First Three Hundred Years, 1570–1870. Chicago: University of Chicago Press, 2003. P. 61–66.

та мови» (1557), його розповідь про переселення європейських народів напевно знайде багато критиків, адже на той час мало хто був би задоволений, якщо не міг простежити походження свого народу аж до Трої ⁴¹. Власне і сам В. Лаціус, незважаючи на те, що використовував найрізноманітніші джерела, не відкидав давні міфи. Так, на його думку, по всій Європі колись були широко поширені різні відгалуження кіммерійців (*cimerius*), відомі як під власним іменем, а також як кімбри, сікамбри, або ж франки. Цар кіммерійців Гелен прийшов на допомогу троянцям. З Паннонії частина кіммерійців переселилася до Боспору Кіммерійського. Біля болота Меотида вони зазнали поразки від готів. Першим царем останніх був Телефус, який заступався за Кассандру під час Троянської війни ⁴².

В. Лаціус переказав народну етимологію назви народу русів, яку він запозичив у Ліутпранда, посла італійського короля Беренгара до Візантії у 949 р. Русів (*Russos*), або ж роксоланів, греки називають за їх зовнішній вигляд, у той час як німці називають їх за місцем проживання нордманнами (*Nordmannos*), адже на мові тевтонів це означає «північні люди» ⁴³.

У 1577 р. побачили світ перекладені латинською мовою і підготовлені до друку швейцарським гуманістом Йоганном Вільгельмом Штуцкіо «Арріанові періпли Понту Евксинського і моря Еритрейського», автор яких Флавій Арріан (жив між 95–175) вважається одним із видатних давньогрецьких істориків і письменників періоду Римської імперії. Використовуючи праці античних, середньовічних і сучасних йому авторів, Штуцкіо у своїх схолиях спробував

⁴¹ Lazius W. De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquijs, linguarumq; initijs & immutationibus ac dialectis, libri XII. Basel: Johannes Oporinus, 1557. P. 875.

⁴² Ibid. P. 57–58, 718.

⁴³ Ibid. P. 655.

пояснити історико-географічні відомості про Чорне море та суміжні з ним регіони⁴⁴. Переклад Штуцкіо використовувався протягом тривалого часу, наприклад у 1842 р.⁴⁵

Кінець XVI ст. ознаменувався появою такого напрямку історико-географічних знань, який стали називати державознавством. Його засновником вважають італійського гуманіста Джованні Ботеро (1533/1540–1617), автора популярного в Європі енциклопедичного видання – «Універсальні реляції». Ця праця, написана в Римі у 1591–1595 рр. і вперше опублікована у Віченці та Венеції, витримала чимало перевидань та перекладів, зокрема польською мовою (Краків, 1609, 1613 та 1659). Описуючи Європу, Ботеро також охарактеризував українські терени Речі Посполитої та Кримське ханство, використавши твори античних і середньовічних авторів, видання ранньомодерної доби (С. Мюнстер, А. Поссевіні)⁴⁶.

Описуючи Польське королівство Ботеро акцентував увагу на території держави та її кордонах, її багатстві, державному устрої, потужності королівства, відносинах із сусідніми кра-

44 Arriani historici et philosophi Ponti Euxini et maris Erythraei Periplus, ad Adrianum Casarem [...] Praeterea ipsius Ponti Chorographica tabula / Io. Guilielmo Stuckio Tigurino Authore. Lugduni : Barthelemy Vicent, 1577. URL: <https://archive.org/details/ARes05217> (дата звернення: 10.09.2018).

45 Arriani Periplus ponti Euxini. Anonymi Periplus ponti Euxini, qui Arriano falso adscribitur. Anonymi Periplus ponti Euxini et Maeotidis paludis. Anonymi Mensura ponti Euxini. Agathemerii Hypotyposes geographiae. Fragmenta duo geographica / Graece et Latine, additis H. Dodwelli, F. Osanni aliorumque dissertationibus, atque Stuckii, [et aliorum] tum integris tum selectis suisque notis, edidit S. F. Guil. Hoffmann. Lipsiae : Fritzschi, 1842. XXXII, 383, [1] p.

46 Мицик Ю. А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ : Наукова думка, 1982. Вип. 8. С. 29–33; Степень Б. Джованні Ботеро і його «Універсальні реляції»: роль і значення праці для розуміння повсякденного життя давніх суспільств // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. 2014. Вип. 8. С. 13–16.

їнами. Так, учений-гуманіст підкреслював, що Подільська провінція є найменш залюдненою в королівстві, оскільки її спустошували своїми нападами татари. Перекопський цар (кримський хан) міг виставити до 50 тис. кінноти, а з допомогою інших татар – ще більше, як у 1560 р., коли 80-тисячне татарське військо спалило Москву. Міцними фортецями на Русі були Львів, Кам'янець та Язлівець. Існували плани укріплення островів на Дніпрі, які були б осаджені гарнізонами з гарматами. Ботеро наголошував, що значно зросла загроза з боку Туреччини, яка підкорила собі волохів, колишніх данників Польського королівства (малося на увазі Молдовське князівство)⁴⁷.

У 1572 р. Георг Браун і Франс Хогенберг почали видавати в Кельні атлас міст світу «Civitates orbis terrarum», який виходив до 1618 р.⁴⁸. У томі 6 цього видання було вміщено інформацію про Україну – місто Львів (Leopolis) та замок Паланок (Palanka). У заголовку статті про Львів зазначалося, що це найперше місто Південної Русі, склад східних товарів. У тексті цієї розлогої статті йшлося про заснування міста на честь сина князя Данила в 1280 р. Говорилося про важливість Львова як релігійного центру – осідок римо-католицького архієпископа та руського і вірменського єпископів. Відзначалася роль королів Казимира Великого, Владислава Ягайла, Сигізмунда III та ін. у зміцненні католицької церкви та будівництві багатьох святинь. Наголошувалося на значенні міста як центру міжнародної торгівлі, куди з'їжджалися німецькі, італійські, угорські, молдавські, вірменські, турецькі й татарські купці. Вказувалося на напрямки міжнародної торгівлі. Згадувалися і сусідні міста. Серед інших жителів міста виділялася єврейська

47 [Botero G.]. Relaty Powszechnych Iana Botera Benesivsa Część Trzecia. / z Włoskiego na Polski... przełożona... Cum Gratia & Priuilegio S. R. M. Kraków : W Drukárni Mikołajáá Lobá, 1613. S. 42, 48, 52.

48 Thrower N. J. W. Maps & Civilization: Cartography in Culture and Society. 2 ed. Chicago, 1999. P. 85.

групада. Називалися високопоставлені представники «польського нобілітету» (Жолкевські, Остророги, Ходкевичі та ін.) та родини німецького походження (Гольдберги, Клоппери та ін.). Говорилося про міське самоврядування тощо. Інформація про Паланок стосувалася способу будівництва укріплення та його значення в боротьбі проти турецької експансії. Не згадувалося про розташування замку біля міста Мукачеве. Обидві статті були проілюстровані панорамними зображеннями⁴⁹.

Уродженець королівської Пруссії та ректор протестантської школи у малопольському Коцку Соломон Неугебауер (2-а пол. XVI – після 1620) відомий як автор компіляції «Історія діянь польських» (Франкфурт, 1611) та деяких інших історичних творів. Представляє інтерес його історико-етнографічна та географічна праця «Московія, себто про походження, розташування, області, вдачу, релігію та державу московську коментарі. З доданням карти географічної Московії» (Гданськ, 1613). Тут є короткі згадки про кримських татар, Бористен-Дніпро, Подніпров'я (Очаків, Канів, Київ) та Поділля. Додатком до книги надруковано мапу Московії, на якій досить загально позначені й українські землі⁵⁰.

4.6. Історична картографія. Абрагам Ортелій

До Великих географічних відкриттів європейські географи і картографи часто використовували праці античних авторів як головне джерело. Складання карт з «давньої» географії не вважалося історичним дослідженням. «Давня» картографія була повноцінним розділом географії, як і картографія «сучасна». Взірцевими вважалися карти, які вміщувалися в латиномовних виданнях «Космографії» Птолемея. У страбурзькому виданні 1513 р. з 47 мап «давніх» і «нових» карт було

49 *Theatri Praecipuarum Totius Mundi Urbium* / ed. Georg Braun, Franz Hogenberg; [Civitates orbis terrarum. Liber Sextus]. [Coloniae Agrippinae], 1618. Pl. 49, 39. Doi:10.11588/diglit.17577#0005.

50 Вирський Д. Росколани серед Сарматів. С. 105–106.

майже порівну⁵¹. Саме на «нових картах» у виданнях Птолемея вперше з'являється назва Карпатських гір (*Carpatus mons*)⁵², а також показані Русь (*Rvssia*) зі Львовом (*Leopol*), Поділля (*Podolia*), Волинь (*Volhinia*), Покуття (*Pokutze*), Бессарабія (*Bessarabia*), Перекопська Татарія (*Tartaria Przecopen[sis]*) і деякі інші українські регіони⁵³.

Історичну географію від «сучасної географії» відокремив фламандський картограф Абрагам Ортелій (*Ortelius*, 1527–1598). У травні 1570 р. в Антверпені побачив світ його латиномовний атлас «Театр світу» або «Огляд земної кулі» («*Theatrum Orbis Terrarum*»). У передмові вказано, що знання географії необхідні для розуміння історичних подій. А. Ортелій був упорядником і редактором карт. В атласі подано список картографів, праці яких були використані (навпроти Герарда Меркатора упорядником зроблено напис: «Птолемея нашого часу»).

«*Theatrum Orbis Terrarum*» мав величезний успіх, тому в 1570 р. вийшло ще три накладу цієї праці. Наступного року опублікували атлас фламандською мовою, у 1572 р. – французькою та німецькою мовами, у 1588 р. – іспанською, у 1606 р. – англійською, у 1608 р. – італійською. Окрім великого, видавали атлас меншого формату – «*Epitome Theatri Orbis Terrarum*». Якщо в першому виданні «*Theatrum Orbis Terrarum*» було 53 карти, то в англійському 1606 р. – вже 166, водночас із видання 1570 р. залишилося лише 29 карт⁵⁴.

51 Goffart W. A. Op. cit. P. 13–15.

52 Байцар А. Історія походження та використання назви «Карпати» // Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2016. Вип. 50. С. 24.

53 Байцар А., Байцар І. Назви «Русь», «Червона Русь» на картах Європи XIV–XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2018. Вип. 52. С. 19.

54 Van den Broecke M. P. R. Unstable editions of Ortelius' atlas // *Cartographica Neerlandica*. 2012. URL: <http://www.orteliusmaps.com/essays/mapcollector1995.htm> (дата звернення: 15.01.2018).

У 1571 р. А. Ортелій видав окремим накладом свою першу історичну карту («*Romani imperii imago*»). У 1579 р. підготовлені ним три історичні карти (Римської імперії, Давньої Греції, мандрівки апостола Петра) увійшли до «*Theatrum Orbis Terrarum*» і склали спеціальну частину атласу – «*Parergon Theatri Orbis Terrarum*». У 1584 р. в його складі було вже 11 карт, у 1590 р. – 25. «*Parergon*», який виходив під девізом: «Географія [є] оком історії» («*Historiae oculus geographia*»), стала оригінальною працею самого А. Ортелія, виконаною на основі ретельного вивчення творів античних авторів⁵⁵. Історичні карти він створював і коментував латиною сам (майже на кожній мапі А. Ортелій зазначає: «*ex sonatibus geographicis Abrahami Ortelij*»⁵⁶).

Працюючи над картою Понту Евксинського («*Pontus Euxinus, sed dictus ab antiquis Axenus ille fuit*», 1590 р.) та коментарем латиною до неї, фламандський картограф використав дані близько 50 авторів. За підрахунками української дослідниці Марти Тимошенко, при створенні карти найбільший вплив на А. Ортелія мав Арріан (6 разів згадується на мапі), Птолемей (тричі), Геродот (двічі), Пліній Старший (двічі), по одному разу фігурують Ликофрон, Діодор Сицилійський, Овідій, Помпоній Мела, Діон Хризостом, Аполлоній Родоський, Страбон, Амміан Марцеллін, Павло Диякон та Стефан Візантійський. А. Ортелій високо цінує описи про розташування та природу моря, що зустрічаються у Геродота, Помпонія, Страбона, Плінія, Овідія та Макробія, однак найбільш точно і старанно зробив це, на його думку, Амміан, а також Арріан в «Періплі

55 Ibid.; Goffart W. A. Op. cit. P. 30; Besse J.-M. *Historiae oculus geographia: cartographie et histoire dans le Parergon d'Ortelius // Ecrire l'histoire*. 2009. N° 4. P. 137–146. DOI:10.4000/elh.923.

56 Тимошенко М. Антична спадщина у коментарі голландського картографа Абрагама Ортелія до мапи Понту Евксинського 1590 року // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І.Франка. Дрогобич, 2018. Вип. 42. С. 287.

Понту», схолії до якого авторства Штуцкію картограф вважає *amplissima* – «найзначнішими чи найповнішими». Цитуючи Геродота, А. Ортелій передає його враження від моря, яке той називає «надзвичайним, найдивовижнішим», а також гідним того, аби його побачити. У коментарях А. Ортелія наводяться також інші епітети античних авторів щодо Понту: «безмежне і люте море», «величезне і грізне», «всепоглинаюче і небезпечне», «бурне», «непостійне», «вітряне», «страхітливе, неприязне, неприборкуване», «скажене і неприступне». Автор подає найцікавіші, як на нього, спостереження про море, які він прочитав у давніх письменників, включаючи й міфологічні історії (зокрема, про Ясона). У переліку найголовніших міст довкола Понту А. Ортелій згадує Бористен, що називається Ольбією чи Мілетополем (про яке багато читаємо у Діона Хризостома). Щодо Криму (*Taurica, quae et Scythica Chersonesus*) автор зазначає, що за формою і величиною він часто порівнюється та вважається дуже схожим на Пелопоннес. А. Ортелій переказує також слова Геродота, що води Меотиди є «матір'ю Понту»⁵⁷.

Історичну інформацію, етнографічні спостереження, оперті на твердженнях авторитетних письменників, містили також пояснення, що відносилися до карт окремих країн, розміщених у «*Theatrum Orbis Terrarum*». Так, до карти Угорщини серед іншого давалося пояснення, що країна отримала назву від гунів чи угорців, – народу, який прийшов зі Скитії та поселився в Паннонії, у країні язигів. З півночі Угорщина межує з сарматами, яких тепер називають поляками, а також з готами, яких називають валахріями. Мешканці Угорщини розмовляють скитською мовою, яка сильно відрізняється від мов усіх сусідніх народів⁵⁸.

57 Там само. С. 289–294.

58 Van den Broecke M. P. R. *Ortelius' Theatrum Orbis Terrarum (1570–1641): Characteristics and development of a sample of on verso map texts / Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap; Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht. Utrecht, 2009. (Netherlands Geographical Studies 380). P. 76, 78.*

Важливою історико-географічною працею А. Ортелія став словник, який спочатку входив до «Theatrum Orbis Terrarum». У 1578 р. його було видано окремою книгою. Через дев'ять років автор переглянув і доповнив її, давши нову назву – «Thesaurus Geographicus recognitus et auctus». Під керівництвом Ортелія було виконано гравіювання на міді римської карти, яка отримала назву «Tabula Peutingeriana». У 1598 р., вже після смерті картографа, її надрукував видавець Моретус (до атласу Ортелія ця карта ввійшла в 1624 р.)⁵⁹.

4.7. Окреслення українського етногенетичного міфу

Українські інтелектуали у XVI–XVII ст. на підставі власних історико-географічних уявлень вибудовували власний етногенетичний міф. Вони обрали за предків роксоланів («блискучих, сяючих аланів») – одне із найдоблесніших сарматських племен. Не випадково, один із найвідоміших тогочасних письменників Станіслав Оріховський (1513–1566), якого у Західній Європі часто називали «сучасним Ціцероном», додавав до свого прізвища «Роксолан». Він є автором теорії «грецького походження» слов'ян, а також дав власну трактовку «сарматизму» – теорії етногенетичної виключності «шляхетського народу» Речі Посполитої. У візії С. Оріховського-Роксолана, по-перше, постулювалось слов'янське походження соціальної еліти, по-друге, рівні «сарматські» права поляків і українців, і навіть певна перевага останніх як спадкоємців найславнішого сарматського племені роксоланів⁶⁰.

У літописі Самійла Величка сарматськими названі два народи: «сарматійський народ польський» і «вольний,

59 Eiusdem. Unstable editions of Ortelius' atlas.

60 Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 165.

шляхетський, савроматійський, козако-руський народ». Переказуючи текст Білоцерківського універсалу Богдана Хмельницького до всієї України (1648), С. Величко підкреслює первинність сарматського походження козаків-русів, від яких пішли поляки, вкладає в текст універсалу інформацію, що останні спочатку були «братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душезгубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками». Після того, як поляки зміцнилися «у своїх поселеннях понад Віслою і за Віслою», вони почали нападати на русів чи савроматів. Захопивши сарматський спадок, «запрягли вони всіх братів наших, роксолан, у невільниче підданське ярмо...»⁶¹.

На основі аналізу текстів офіційної документації Війська Запорозького 1650–1660-х рр. сучасний український дослідник Тарас Чухліб зробив висновок, що на той час підлегла Війську Запорозькому територія у межах колишніх східних воєводств Речі Посполитої отримала сталу політичну назву «Україна», а також почала називатися «Українний край», «Українна страна», «Українська земля» та «Українні городи». Ця територія згадувалася в універсалах гетьманів як «Отчизна наша Україна», «наша мила Отчизна», «наша Україна»⁶².

Син великого гетьмана Юрій Хмельницький, якому в 1676 р. турецький султан Мегмед IV дарував титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького», у документах також виступав як «князь Сарматський і гетьман

61 Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ : Дніпро, 2006. С. 243.

62 Див., зокрема: Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649–1659 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 15. Київ, 2015. С.13–41; Його ж. Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 16. Київ, 2016. С.13–46.

Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького»⁶³.

Після Національної революції середини XVII ст. в українських інтелектуалів з'явився запит на вихід за рамки сарматизму, що єднав українців з поляками. З'являється «козарська теорія», де українські козаки розглядаються вже як нащадки літописних козар (хозарів). Дана теорія вперше мимохідь була висловлена ще М. Стрийковським і коротко переказана з посиланням на цього автора, серед інших теорій, в передмові до книги Іоаннікія Галятовського «Скарбниця...» (1676). У найбільш повному вигляді вона подана в розвідці «Про козар» святителя Димитрія (Туптала), що є фрагментом життя св. Костянтина і Мефодія⁶⁴.

4.8. Історико-географічна візія козацької України у французькій історіографії на початку ранньомодерного часу

Сучасний український дослідник Євген Луняк відзначає, що початок зародженню французької історіографії, присвяченій козацькій Україні, поклали праці Жана Ле Лабурера, Гійома Левассера де Боплана, П'єра Шевальє та П'єра Лінажа де Восьєнна. Ця тема, що згодом стала досить популярною, знайшла широке відображення в європейській науці, культурі та суспільній думці⁶⁵.

В роботі Жана Ле Лабурера сіра де Блеранваля (1623–1675) «Повідомлення про подорож королеви Польщі та про повернення мадам де Гебріан, дружини маршала, жінки, що

63 Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доп. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 260.

64 Жиленко І. В. Синопис Київський / Лаврський альманах. Спецвип. 2. Київ : ВІПОЛ, 2002. С. 142.

65 Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. Київ, Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2012. С. 9.

виконувала повноваження надзвичайного посла та супроводжувала королеву» (1647) значне місце приділялося описові земель і населенню України, яку автор називав Руссю, визнаючи її однією з найважливіших провінцій польської корони. Пояснюючи, які саме землі він розумів під цим поняттям, Ле Лабурер дав своє визначення на початку глави «Про Русь». «Я розумію тут під словом «Русь» країну, яка власне зветься Роксоланією і є лише маленькою часткою тієї великої країни Русь, що складає головну частину держави великого князя московського, який визначає себе, зазвичай, великим володарем русинів, а інколи імператором та володарем всієї Русі. Та Русь, що належить королю Польщі, зветься Чорною, або Південною. Головним серед її міст є Львів, у якому король Казимир утворив архієпископство, що залишається єдиним в цій провінції, в 1354 р. При папі Урбані V воно було перетворене на Галицьке, а Львову повернуто титулатуру єпископства, та згодом архієпископство було тут відновлено, а єпископія зі Львова перенесена до Кам'янця. Королі Польщі часто проводили свої переможні війська через усю Русь, яка їм сплачувала данину, зокрема й князівство Київське, що часто переходило на бік ворога й за це несло покарання»⁶⁶.

Вихідною точкою для початку історичного екскурсу французького автора стало правління гунського вождя Аттіли. Як підкреслює Є. Луняк, минуле Русі розглядалося Ле Лабурером в контексті історії Польщі, адже він був ознайомлений здебільшого з матеріалами польських хроністів. Саме тому Ле Лабурер описував вдалі походи на Русь польських королів Болеслава II Сміливого та Казимира III Великого, а також наголошував на грабіжницькому характерові походів князів «Володимирії та Галичини» на польські землі⁶⁷.

66 Цит. за: Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 57.

67 Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. С. 90–91.

Головними героями подій на Русі, починаючи з XVI ст., для Ле Лабурера були запорозькі козаки. Французький історик не підтримував поширену на заході думку, що це якийсь окремий народ. Він вважав їх розбійниками без закону та військової організації, які скупчилися на кордонах Русі, щоб робити набіги на турецькі краї через Чорне море. На думку Ле Лабурера, козацьке військо організували польські королі, і з часів Стефана Баторія воно відіграло роль щита від турецько-татарської експансії. Походження назви козаків пояснювалося традиційним для польських хроністів чином: «вони виявляють велику прудкість при своїх набігах на турецькі володіння, а «kosa» польською мовою означає «коза». Ось чому легкі вершники, що несуть охоронну королівську службу, отримали назву козаків»⁶⁸.

Французький військовий інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан (бл. 1600–1665), перебуваючи на службі у польського короля в 1630–1647 рр., уклав докладні карти українських земель та зібрав великий матеріал, що знадобився йому при написанні «Опису України», який часто називають першою українською географією. Спершу книга Боплана «Опис земель Польського королівства» («Description des contrees du royaume de Pologne») була надрукована в Руані у друкарні Жака Кайуе (1651) накладом лише сто примірників. Згодом у Руані з більшим накладом, з доповненнями та зміненою назвою побачила світ книга «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» (1660), яка відразу набула великої популярності, пізніше перевидавався більше півсотні разів, у т.ч. кількома європейськими мовами⁶⁹. Оскільки за кілька століть у вітчизняній і зарубіжній історіографії з'явилися сотні дослід-

⁶⁸ Там само. С. 93–94.

⁶⁹ Перналь А., Ессар Д. Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. Львів, 1998. С. 34–35.

жень, присвячених аналізу діяльності Боплана, його картографічним роботам, а також «Опису України», і, як здається, ця проблематика ще довго привертатиме увагу науковців⁷⁰, акцентуємо увагу лише на історико-географічних уявленнях Боплана.

Передусім відзначимо зауваження Є. Луняка про те, що в творі Боплана назва «Україна» передається як «Українія» (Ucranie) чи «Окраїнія» (Ocranie). Поняття «Ucranie», винесене в заголовок, у самому творі Боплана більше жодного разу не зустрічається, крім авторського звернення до короля Яна II Казимира, натомість у тексті твору чотири рази згадується слово «Ocranie». Описуючи Україну, Боплан, найчастіше вживав традиційні для європейської літератури дефініції «Русь» (Russie), «руси» (Rus, Russe), «русини» (Russiens). В той же час на більшості карт, підготовлених ним, чітко можна побачити напис латиною «Ucraina». В уявленні Боплана, Україна – регіон на південному сході Речі Посполитої, який межує з Трансільванією, Московським царством і Кримським ханством. Він вважав, що козаки та русини – це одне й те саме. А от Росія та росіяни названі у Боплана поняттями «Московія» (Moscovie) та «московити» (Moscovites)⁷¹.

Більшість повідомлень Боплана ґрунтувалися на тому, що він сам бачив і чув від місцевих мешканців, тому його історико-географічні уявлення про територію України містили чимало хибних тверджень. Так, він вважав, що «рівнини по другий бік Борисфену, які тягнуться аж до Московії»

⁷⁰ Дашкевич Я. Українська бопланіана // Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ : Наукова думка; Кембридж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. С. 210–233; Його ж. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. Львів, 1998. С. 7–14; Його ж. Бібліографічна Бопланіана // Там само. С. 294–318.

⁷¹ Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. С. 102–103.

були залиті морською водою, яка зійшла близько 2 тис років тому. Приблизно тоді ж виник Київ – одне з найдавніших міст Європи, яке спершу називалося «Кізовією» (Kisovie), інші давні міста та укріплення, які розташовані на підвищеннях і найвищих горах. А от міста Лівобережжя, зокрема Переяслав, засновано пізніше, бо вони «мають вигляд недавньої забудови, зведеної кількасот років тому». Оглядаючи руїни церкви Св. Василя в Києві, на стінах якої було видно грецькі написи, Боплан датував їх вік у більш ніж 1400 років. Стародавній Київ, на думку Боплана, був повністю знищений близько 900 років тому. З Києва «пішов той благородний люд, який нині зветься запорозькими козаками», які протягом багатьох літ заселили різні місця по Борисфену і довкола⁷².

В основу твору П'єра Лінажа де Восьєнна «Дійсна причина повстання козаків проти Польщі» (Париж, 1674) була покладена детальна записка автора, написана ще наприкінці 1649 р. Французький автор відносно добре уявляв минуле українських земель. Так, описуючи землі кримського хана, він згадував, що той правив у країні, яку раніше називали Малою Скитією й там були колись грецькі колонії, а тепер вона зветься Перекопською Татарією та з 1475 р. підкоряється султану⁷³. Характеристика Дніпра, яку подає П'єр Лінаж, змушує згадати відповідний опис Геродота: «Вони [козаки] отримують від ріки стільки вигід, що кажуть про неї немов би вона тече молоком і медом. Тому що вздовж неї є багато місцевостей, де ростуть великі ліси, сповнені медоносних бджіл, а ці острови, на яких вони проживають, мають гарні пасовиська для їхнього скоту, що дає багато молока»⁷⁴.

72 Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського ... С. 28, 30, 34, 37.

73 Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. С. 114.

74 Його ж. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія. С. 66.

Автором «Історії війни козаків проти Польщі» (написана до 1655 р., видана в Парижі в 1663 р.) був колишній секретар французького посольства в Речі Посполитій у 1648–1654 рр. П'єр Шевальє. Козацьку Україну він вирізняв від Русі чи Поділля. Шевальє визначив географічні межі України наступним чином: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїну, кордон. Це вся територія, що простягалася поза Волиню та Поділлям і складає частину Київського та Брацлавського воеводств. Останніми роками вони стали господарями цих областей, а також частини Чорної Русі, яку згодом змушені були залишити»⁷⁵.

Французький офіцер і дипломат Франсуа-Полен Далерак під псевдонімом «шевальє де Божо» залишив «Мемуари» про події 1679–1683 рр. в Речі Посполитій. Певний час він проживав у Львові, коли супроводжував польського короля. Саме тому, напевно, Божо і звернув увагу на той факт, що популярний серед французьких географів термін «Чорна Русь» був невідомим і незрозумілим полякам. Описуючи Руське воеводство, він припустив, що французькі географи називали його Чорною Руссю, щоб відрізнити її від Русі Білої, якою є Московія⁷⁶.

Засновник французької картографічної школи та однієї з найбільших династій картографів – географ, історик, картограф Ніколя Сансон д'Аббевіль (1600–1667), який започаткував видавництво французьких атласів світу та одним із перших використав картографічні праці Г. Боплана, залишив слід і в царині історичної географії. Один із його атласів мав назву «Загальні карти стародавньої та сучасної географії». Українські землі зображені на історичних мапах, автором яких був Н. Сансон-батько: «Germano-Sarmatia» («Германо-Сарматія»)

75 Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з фр. Ю. Назаренко. Київ : Томіріс, 1993. С. 38–39.

76 Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. С. 159–160.

та «Ponti Euxini periplus» («Подорож вздовж узбережжя Понта Евксинського»). В атласах спадкоємців Н. Сансона вміщено історичні карти, на яких частково відображено територію України: «Antiquor[um] Imperiorum tabula» («Карта стародавніх імперій»), «Romani Imperii occidentis scilicet et orientis, Tabula Geographica» («Географічна карта Західної і Східної Римської імперії»), «Europa antiqua» («Стародавня Європа»)⁷⁷.

Крім того, Н. Сансон-батько був автором історико-географічної праці «In geographiam antiquam» («У стародавній географії», 1683), що не мала мап.⁷⁸ В даній роботі було проаналізовано інформацію про розміщення різних географічних об'єктів на літеру «А». Так, вказувалося, що агатирси (Agathursi), на думку окремих вчених, могли мешкати в давнину на заході Московії, поблизу Лівонії. Не відкидаючи цього, автор наголошував, що цей народ слід розміщувати між витокami Борисфену та Малою Тартарією⁷⁹. А от щодо сарматського народу амадоків, вказувалося, що його слід показувати на території тодішнього Київського воєводства⁸⁰.

77 Падюка Н. Картографічна спадщина Ніколя Сансона (1600–1667) та його спадкоємців у фонді Кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2013. Вип. 5. С. 185, 187–188, 203–204.

78 Sanson G. Nicolai filii in Geographiam antiquam Michaelis Antonii Baudrand. Disquisitiones geographicae. Paris : Caroli Coignard, 1683. [10], 136 p.

79 Ibid. P. 25–26.

80 Ibid. P. 31.

5. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО УКРАЇНЦІВ І УКРАЇНСЬКІ ТЕРЕНИ ІНОЗЕМНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

В історичних творах європейських авторів XVIII ст. звичним став огляд географічних умов, у яких розгорталися описувані події. Чимало праць безпосередньо присвячувалися вирішенню певних історико-географічних питань.

5.1. Скитія та Сарматія в німецькомовних енциклопедичних виданнях початку XVIII ст.

У XVIII ст. великою популярністю в Європі користувалася фундаментальна робота (1332 сторінки основного тексту в першому томі!) з географії античного світу професора університету в Галле Крістофа Келлера (лат.: Christophorus Cellarius, 1638–1707), яка витримала багато видань латинською та перекладалася на інші європейські мови. Хронологічні межі цієї роботи – епоха Римської імперії, до правління Костянтина Великого включно. У передмові до твору автор назвав історичну географію (Geographia historiarum) світочем історії та всієї вишуканої словесності, а її завданням – реконструкцію того вигляду, який колись мала земна куля: на які держави, провінції та країни поділявся світ, якими містами й укріпленнями був оздоблений, як в давнину називалися гори, рівнини, ліси, моря і острови та ін.¹

Античних авторів, твори яких використовував К. Келлер, він розташував за важливістю так: Страбон, Помпоній Мела, Пліній, Птолемей. Він також використовував «Itinerarium

1 [Cellarius Ch.]. Notitia Orbis Antiqui, sive Geographia Plenior, ab Ortu Rerumpublicarum ad Constantinorum tempora Orbis terrarum faciem declarus. Lipsiae : Impr. Gleditsch, sen., 1701. P. [10].

Antonini», «Tabula Peutingeriana», періпли, перигезу Греції Павсанія, праці Стефаноса Візантійського та Етіка. Серед своїх учених попередників К. Келлер виділив Ф. Ключера, за його описи Германії та Італії².

Майже вся сучасна територія України була включена К. Келлером до Європейської Сарматії. Описуючи останню (розділ VI у книзі II), автор спершу вказує, що Кіммерійський Боспор, Меотида і Танаїс відділяють її від Азіатської Сарматії; з півдня її обмежує Понт і гирло Дунаю; на заході – племена германців, які мешкали в басейні Вісли. Учений наводить думки різних авторів стосовно можливих північних меж Сарматії – річки: Західна Двіна, Нарва, Велика, Ловать, Ладозьке озеро, Фінська затока³. Назвавши окремі племена, що мешкали в Сарматії за Птолемеєм (певкини, бастарни, язиги, роксолани, амаксобії), К. Келлер перейшов до опису річок, давніх поселень і племен навколо них. Зокрема, проаналізував свідчення античних авторів про міста Тіру, Офіус і Ніконію в пониззі Дністра, порт Ордесус, місто Ольбію (згадується під назвами Olbiopolis, Miletopolis і Borysthenidis) та ін. Розповідаючи про розселення племен, К. Келлер порівнював дані Страбона, Помпонія Мела і Птолемея з інформацією Геродота⁴. Завершується розділ ґрунтовним описом Таврики, де охарактеризовано заселення Кримського півострова та грецькі колонії⁵.

Швейцарський теолог, історик і лексикограф Якоб Крістоф Ізелін (1681–1737) викладав риторику та історію в університетах у Марбурзі та Базелі. Опираючись на енциклопедичні праці П'єра Бейля та Йоганна Франца Буддея, залучивши до роботи багатьох співробітників, у 1726–1727 рр. опублікував «Новий історико-географічний загальний лек-

2 Ibid. P. [10–11].

3 Ibid. P. 493–494.

4 Ibid. P. 495–509.

5 Ibid. P. 509–514.

сикон» у чотирьох томах, кожен з яких налічував від 1000 до 1200 сторінок великого формату. У 1728–1729 рр. вийшло друге видання, також у чотирьох томах; у 1742–1744 рр. – третє, яке здійснили Якоб Крістоф Бек і Август Йоганн Баксторф у шести частинах⁶. Статті в лексиконі Ізеліна містять бібліографічні посилання на джерела. Наприклад, розповідаючи про племена готів та їх переселення зі Скандинавії та берегів Балтики в римські провінції, автори називають 12 джерел інформації. Стільки ж джерел у енциклопедичній статті про Геродота⁷.

5.2. Історико-географічна візія Г. Ляйбніца

Під час реформ Петра I у Московському царстві авторитет західноєвропейських учених у різних галузях наукового пізнання був надзвичайно високим. Одного разу московський посол при віденському дворі барон Йоганн Крістоф фон Урбіх отримав несподіване доручення: зібрати свідчення про походження і мови слов'янських народів. У березні 1712 р. він письмово відзвітувався перед канцлером Г. Головкіним про свої зустрічі з ученими в Празі та знахідку у бібліотеках Саксонії двох рідкісних книг: «Походження сорбської мови» Абрагама Френтцеля (Баутцен, 1693) на латинській мові та «Історичної скарбниці світових мов» Клода Дюре (Івердон, 1619) на французькій. На думку фон Урбіха, ніхто в світі не

6 Marti-Weissenbach K. Iselin, Jakob Christoph // Historisches Lexikon der Schweiz (HLS). URL: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/026011/2007-01-29/>; Jakob Christoph Iselin // Wikipedia: Die freie Enzyklopädie. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Jakob_Christoph_Iselin (дата звернення: 14.05.2018).

7 Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexicon: in welchem das Leben, die Thaten und andere Merckwürdigkeiten deren Patriarchen, Propheten, Apostel, Vater der ersten Kirchen, Päbsten, Cardinälen, Bischoffen, Prälaten vornehmer gelehrten ... / hg. Jakob Christoph Iselin. Basel : Gedruckt und verlegt Johann Brandmüller, 1726. Theil 2: [D–I]. S. 541, 773.

міг би виконати царське доручення краще, ніж таємний радник Ляйбніц з Ганноверу, який на прохання посла підготував відповідну доповідь⁸.

Відомий німецький філософ, математик, фізик та дипломат, засновник і перший президент Пруської Академії наук Готфрід Вільгельм Ляйбніц (1646–1716) з ентузіазмом сприйняв прохання фон Урбіха, свого давнього доброго знайомого. Високоерудований учений добре знав латинську і грецьку мови, але був дилетантом в царині східноєвропейської історії. У його «Записці про походження слов'янських племен» усі народи, що мешкали на Сході Європи були поділені на чотири групи: татар, сарматів, фінів та німців⁹. Г. Ляйбніц писав: «Під сарматами, – я розумію всі слов'янські народи, яких древні [автори] називали сарматами, перш ніж поширилася назва слов'ян або славів. Вони прийшли з [берегів] Волги та Обі до самої Вісли»¹⁰.

Ще в 1710 р. Г. Ляйбніц розробив власну класифікацію мов, згідно якої до «яфетичних» мов входила «скитська група», що в свою чергу поділялася на чотири підгрупи: тюркську, слов'янську (сармато-слов'янську), фінську та грецьку¹¹.

Учений математик спробував довести, що гуни за походженням були слов'янами, навівши п'ять «переконливих» доказів: по-перше, вони перейшли Танаїс (Tanaim), рухаю-

8 Лейбниц Г. В. Сборник писем и мемориалов Лейбница, относящихся к России и Петру Великому / изд. В. И. Герье. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1873. С. XVI, 209.

9 Там же. С. 210–211.

10 Там же. С. 211.

11 Vermeulen Han F. Linguistik und Völkerkunde – der Beitrag der historisch-vergleichenden Linguistik von G.W. Leibniz zur Entstehung der Völkerkunde im 18. Jahrhundert. Halle, Saale : Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers. 2011. № 133. S. 4. URL: <https://www.yumpu.com/de/document/read/19529946/pdf-1390-kb-max-planck-institut-fur-ethnologische-forschung> (дата звернення: 10.01.2017).

чись в напрямку Дніпра (Nieper), тобто вийшли з великої Росії (grosse Russland); по-друге, назва їх слов'янською мовою означає, що гуни (Huni), або як давні письменники писали хуни (Chuni), були вершниками, – відомо ж, що сармати і гуни завжди були на конях; по-третє, при дворі Аттіли побували лише дві мови (візантійський дипломат Пріск повідомляє про готську та гунську), тому, якби гунська відрізнялася від слов'янської, про це, безсумнівно, стало б відомо; по-четверте, давні автори наводять кілька гунських слів, які, можливо, можна пояснити слов'янською мовою; по-п'яте, гуни, які залишилися в Паннонії після Аттіли та говорили слов'янською, були підкорені Карлом Великим, паннонським єпископом був слов'янин Мефодій, після навали угорців при імператорові Арнульфові та його синові все ж значна частина давніх жителів Паннонії залишилася і зберегла слов'янську мову¹². Пізніше, щоб підтвердити це припущення, через два роки у листі Петру I Г. Ляйбніц навів власний переклад уривку з твору Пріска про Аттілу¹³.

5.3. Праці Г. Байера з історичної географії Східної Європи та Русі

Серед запрошених російським урядом на службу іноземних учених був знаний гуманіст та історик Готліб (Теофіл) Зігфрід Байер (1694–1738), уродженець Кенігсберга, який у 1726 р. обійняв кафедру старожитностей і східних мов у Петербурзькій Академії наук. Ім'я Г. Байера пов'язують насамперед із варязькою теорією походження Русі, хоча як науковця його більше цікавила історія Сходу¹⁴.

12 Лейбниц Г. В. Сборник писем и мемориалов ... С. 212.

13 Там же. С. 321–323.

14 Dubowoj S. M. Gottlieb Siegfried Bayer (1694–1738): From Königsberg to the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg // Canadian Slavonic Papers. 1985. Vol. 27. No. 2. P. 123–129.

Написані переважно латиною праці Г. Байера в основному друкувалися у щорічнику «Commentarii Academiae Scientiarum», який видавався Петербурзькою АН. Так, у 1728–1750 рр. в рубриці «In Classe Historica» в цьому щорічнику було оприлюднено всього 32 наукових статті, з яких 31 належала Г. Байеру (!). У першому томі цього видання (1728) опубліковані статті, які були написані ученим у березні, травні та жовтні 1726 р., у т. XI (1750) – написані найімовірніше в останній рік його життя, хоча том виходив за результатами досліджень 1739 р. Значна частина праць Г. Байера стосувалася важливих проблем історичної географії Східної Європи: походження, переселення і розміщення над Понтом Евксинським племен киммерійців, їх можливих зв'язків з кімбрами та готами¹⁵; походження та ареалів розселення давніх скитів, географії Скитії (з гіпотетичною картою розміщення скитських та сусідніх племен у часи Геродота) та її хронології¹⁶; розселення венедей¹⁷; обставин походу князя Аскольда на Візантію 866 року¹⁸; завоюницьким походам варягів¹⁹; походження держави на Русі²⁰;

15 Bayeri T. S. De Cimмериis // Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae (далі – Commentarii ...). Petropoli : Typ. Academ., 1729. Т. II. Р. 419–433.

16 Eisdem. De origine et priscis sedibus Scytharum // Commentarii ..., 1728. Т. I. Р. 387–399; Eisdem. Chronologia Scythica vetus // Commentarii ..., 1732. Т. III. Р. 295–350; Eisdem. De Scythiae situ, quails fuit sub aetatem Herodoti // Commentarii ..., 1728. Т. I. Р. 400–424 [карта Скитії між с. 424 і 425]; Eisdem. Memoriae Scythicae ad Alexandrum Magnum // Commentarii ..., 1732. Т. III. Р. 351–388; Eisdem. Conuersiones rerum Scythicarum temporibus Mithridatis Magni et paullo post Mithridatem // Commentarii ..., 1738. Т. V. Р. 297–360; Eisdem. De Hyperboreis // Commentarii ..., 1750. Т. XI. Р. 330–348.

17 Eisdem. De Venedis, et Eridano fluvio // Commentarii ..., 1740. Т. VII. Р. 346–361.

18 Eisdem. De Russorum prima Expeditione Constantinopolitana // Commentarii ..., 1738. Т. VI. Р. 365–391.

19 Eisdem. De Varagis // Commentarii ..., 1735. Т. IV. Р. 275–311.

20 Eisdem. Origines Russicae // Commentarii ..., 1741. Т. VIII. Р. 388–436.

географії Русі близько 948 р. за Костянтином Багрянородним та даними «північних» авторів²¹.

Роботи Г. Байера були добре відомі російським та європейським ученим і перевидавалися навіть через кілька десятиліть після його смерті²². У 1747 р. деякі його праці переклав російською штатний перекладач Петербурзької АН Кириак Кондратович (1703–1788), вихованець Києво-Могилянської академії. Проте ці книги («Географія російська» та «Твір про варягів») були опубліковані аж в 1767 р.²³. Така тривала затримка з публікацією книг Г. Байера була викликана передусім гострою дискусією, яка відбулася в Академії наук у 1749–1750 рр. з приводу дисертації Герарда Фрідріха Міллера (1705–1783) «Походження імені та народу російського». Як зазначає Зіна Дубовой, російські патріоти після падіння ненависного режиму Бірона не могли бути байдужими до теми, яка показу-

21 Eisdem. Geographia Russiae vicinarumque regionum, circiter annum Christi DCCCCXLVIII. Ex Constantino Porphyrogenneta // Commentarii ..., 1744. Т. IX. Р. 367–422; Eisdem. Geographia Russiae vicinarumque regionum, circiter A. C. DCCCCXLVIII. Ex scriptoribus septentrionalibus // Commentarii ..., 1747. Т. X. Р. 371–419.

22 Див., наприклад: [Bayer T. S.] Theophili Sigefridi Bayeri opuscula ad historiam antiquam, chronologiam, geographiam, et rem numariam spectantia / ed. Christ. Adolphus Klotzius. Halae : Typ. Io. Iac. Curt., 1770. XXXVIII, 572 p., 8 tab.

23 [Байер Г. З.]. Theophili Sigefri Beeri, quondam Professoris Historiae orientalis et linguarum orientalium in Academia Petropolitana, Geographia Russica ex Constantino Porphyrogenito = Феофила Сигефра Беера, бывшего профессора восточной истории и языков, География российская из Константина Порфирогенита, то есть Багрянородного или Порфирородного / пер. с лат. Кириак Кондратович, 1747 г. Санкт-Петербург : При Имп. Акад. наук, 1767. [8], 76, [2] с.; [Байер Г. З.]. Auctoris Theophili Sigefri Beeri, olim Professoris orientalis historiae et linguarum orientalium, in Academia Petropolitana. Dissertatio de Varagis = Сочинение о варягах автора Феофила Сигефра Беера, бывшего профессора восточной истории, и восточных языков, при Императорской Академии наук / пер. с латин. Кириак Кондратович, 1747 г. Санкт-Петербург : При Имп. Акад. наук, 1767. [11], 56 с.

вала слов'ян слабкими, неосвіченими, що поступалися своїм германським правителям²⁴. Адже варто пригадати, що праця Г. Байера «Твір про варягів» розпочиналася безапеляційною констатацією: «Від початку Руси, або Росіяни володарів Варягів мали». А далі автор наводив аргументи про скандинавське походження династії Рюриковичів, на кшталт такого: «Маємо ми з усіх першого Руріка. Це ім'я є якого народу, як не Скандинавського, або Данського?»²⁵.

5.4. Історико-географічне пізнання та міфотворчість В. Татищева

Історико-географічне пізнання зіграло важливу роль в інтелектуальній біографії російського державного діяча, відомого ученого і публіциста Василя Татищева (1686–1750). Він зацікавився наукою ще в молодості, перебуваючи на державній службі. Один із найближчих сподвижників Петра I, граф Я. Брюс у 1719 р. запропонував йому звернути увагу на російську географію. З ентузіазмом розпочавши працю, молодий чиновник швидко зрозумів, що без знання давньої історії неможливо уявити собі давню географію. Спершу він вивчав історію за Початковим літописом, який йому надали в імператорській бібліотеці, пізніше – віднайшов один із списків літопису в Сибіру, куди був відряджений для заснування гірничих заводів²⁶.

У 1737 р. уряд доручив В. Татищеву, який на той час був начальником Оренбурзької експедиції, скласти генеральну карту Росії. Він розробив інструкцію для геодезистів та «Пропозиції по творенню історії та географії Російської», в яких вказав на тісний взаємозв'язок між історією та географією, оскільки при вивченні різних історичних подій і

явищ «історія або дієказання і літописи без землеописання (географії) не можуть дати ніякого задоволення від знань». «Пропозиції» містили перелік питань, відповіді на які могли поглибити знання з географії, етнографії, історії, мовознавства²⁷. Проводилася й інша підготовча робота. Так, у 1737–1738 рр. К. Кондратович, на той час вчитель створеної В. Татищевим у Єкатеринбурзі школи, переклав декілька книг давніх авторів, серед яких була «Географія» Плінія. Під час роботи в Оренбурзькій комісії В. Татищев розпочав працю над «Загальним географічним описом всієї Росії». Проте, через нехватку відомостей, лише в 1744 р., коли він обіймав посаду губернатора в Астрахані, зміг завершити «Вступ до історичного і географічного опису великоросійської імперії. Ч. 1: Як древнє, так і сучасне становище тієї великої держави і мешкаючих у ній народів і інші до відома належні обставини по можливості і на перший випадок для творення справної і повної історії знову зібрано і коротко описано»²⁸.

Як енциклопедичний довідник В. Татищевим задумувався «Лексикон російський...», що містив статті з географії, військової справи і флоту, адміністративно-управлінської системи Російської імперії, релігійних питань і церкви, науки і освіти, народознавства, промисловості, торгівлі та ін. «Лексикон» був написаний в 1744–1746 рр., але робота над ним не була завершена²⁹. У 1793 р. в Санкт-Петербурзі в друкарні Гірничого училища було опубліковано три частини цієї праці. «Лексикон» вміщував близько 230 статей, присвячених географічним назвам і народам, кожна з яких містило детальні історичні свідчення. Серед них, гідроніми (Азовське море, річки

24 Dubowoj S. M. Op. cit. P. 132–133.

25 [Байер Г. З.]. Сочинение о варягах ... С. 1, 11.

26 Татищев В. История Российская : [В 3 т.]. Москва : АСТ, Ермак, 2005. Т. 1. С. 21–22.

27 Его же. Избранные труды по географии России / под. ред. А. И. Андреева. Москва : Гос. изд. географ. лит., 1950. С. 12, 77–95.

28 Там же. С. 13–14; Попов Н. В. Н. Татищев и его время. Эпизод из истории государственной, общественной и частной жизни в России, первой половины прошедшего столетия. Москва : К. Солдатенков и Н. Щепкин, в тип. В. Грачева и Ко, 1861. С. 443.

29 Попов Н. Указ. соч. С. 444.

Ворскла, Дунай, Інгул та ін.), ойконіми (Видобич, Гайварон, Галич, Дівиця, Дев'ята (фортеця), Іван-город, Іваниця, Ізюм, Київ, Кімера, Кінбурн та ін.), хороніми (Гадяцький полк, Ізюмський полк, Київський полк та ін.), етнічними (авари, агафірси, восворяни, кімери та ін.)³⁰.

Основним джерелом з давньої географії для В. Татищева слугували праці Птолемея і Плінія. Інформація автором часто добиралася еkleктично, без критичної оцінки джерел. Також висловлювалися нічим не підтвержені гіпотези, наприклад, про те, що авари вийшли з Кавказьких гір, оскільки «доднесь город Авары есть в Дагистании провинции Тавлийской от Дербента в 150 верстах»; що маршрут походу князя Ігоря на хозарів мав пролягати через річку Інгул, бо там є руїни великого городища, яке князь міг знищити; що назва Києва походить від сарматського слова «Ківі», яке означає «Гора»; що «сарматский народ» кімери, або цімбри, воювали з римлянами, а про їх перебування в російських межах автору нагадують назви міста Кімера в Малій Росії та села Кімра на Волзі, а також «пролив из Азовскаго в Черноое море, Кимрской или Фосфор Цимбрской зовется»³¹.

Проте головна праця В. Татищева – велика історія Росії, яка творилася ним протягом трьох десятиліть. Перша редакція твору була готова близько 1739 р., коли автор прибув до Санкт-Петербургу з рукописом для обговорення її в наукових колах³². В цілому ж книга була завершена вже після відходу автора від державних справ, у його підмосковному маєтку в другій половині 1740-х рр. Окремі історики особливо цінують

30 Татищев В. Н. Лексикон российской исторической, географической, политической и гражданской. Сочинённый господином Тайным Советником и Астраханским Губернатором Васильем Никитичем Татищевым. Санкт-Петербург: Тип. горн. училища, 1793. Ч. I: [А–В]. [2], 311 с.; Ч. II: [Г–Ж]. [2], 216 с.; Ч. III: [З–Ключник]. 217 с.

31 Там же. Ч. I. С. 7, Ч. III. С. 82–83, 196, 203–204.

32 Попов Н. Указ. соч. С. 447.

працю В. Татищева за використання автором фрагментів численних літописів, які сьогодні вважаються втраченими, інші ж – сумніваються в їхній достовірності. Так, один із перших російських історіографів і джерелознавців Август Людвіг фон Шльоцер (1735–1809) говорив про В. Татищева, що той був народжений для історії своєї країни³³. Шльоцер підкреслював, що хоча він і був неуком (не знав ні слова латинською і навіть не розумів жодної з новітніх мов, виключаючи німецьку), проте відрізнявся великим працелюбством і не можна сказати, що його робота була некорисною (за винятком перших частин про скитів, сарматів та ін.), запідозрений у вільнодумстві він не зміг опублікувати свою працю, яка довгий час поширювалася в рукописах і тривалий час була «оракулом усіх читачів літописів»³⁴. Відомий сучасний український медієвіст Олексій Толочко доводить, що В. Татищева не можна вважати «архаїчним літописцем», як думали багато істориків, а навпаки: це був «вдумливий, тонкий, проникливий історик» і в той же час вправний «містифікатор». Він поступав як і деякі «модерні», «професійні історики», які «воскрешають світ минулого з небуття», відчуваючи себе «деміургами, творцями» свого часу³⁵.

33 [Шлецер А. Л.]. Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера, им самим описанная: пребывание и служба в России. От 1761 до 1765 г. Известия о тогдашней русской литературе / пер. с нем. В. Кеневича. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1875. С. 51.

34 [Шлецер А. Л.] Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом Лудовиком Шлёцером, надворным советником, доктором и профессором Гёттингенского университета и кавалером ордена Св. равноапостольного Князя Владимира 4 степени / пер. с нем. Дмитрий Языков. Санкт-Петербург: В Императорской тип., 1809. Ч. I. [С. 143–144].

35 Див.: Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. Москва: Новое литературное обозрение; Киев: Критика, 2005. С. 521–523.

Як свідчить фронтальне дослідження праць В. Татищева, його історико-географічні уявлення формувалися під впливом міфічних теорій походження різних народів. Проте він вважав предками слов'ян не скитські або сарматські племена, а алазонів чи амазонів. Як зізнавався В. Татищев, у випадку відсутності чи недоліків у інформації давніх авторів, він «доходив своїм розумом». Зокрема, так з'явилися його фантастичні розповіді про перебування слов'ян-амазонів в Африці, Сирії, Франції та Італії (Татищев, I, 34, 1–6)³⁶. У той же час, розуміючи складність процесів етногенезу, він писав: «... тисячі років народи переходячи мішалися, іноді полоненими і підкореними себе примножували, іноді полоном і володінням від інших змушені були мову свою змінити, отже, по мові іншим народом, ніж насправді є, вважаються. Тому точніше буде сказати, що всі сармати і татари підкорені, а також від інших народів, що здавна на Русь прийшли, мову і віру замінивши, по мові, що нині вживають, слов'янами або росіянами здавна себе вважають» (Татищев, I, 33, 7)³⁷.

В. Татищев доводив, що назви племен східних слов'ян в більшості були сарматського походження, оскільки завоювавши територію сарматів вони стали називатися іменами підкорених: угличі, гіли, родимичі, поляни, дуліби, вятчичі, севера, кривичі, Тмутаракань, казари (Татищев, I, 37, 2)³⁸.

Розглядаючи питання про етнічну приналежність русів і легендарного князя Рюрика, В. Татищев прийшов до висновку, що ті були відмінним від слов'ян племенем – фінами³⁹. Він називає їх фіни руси, або «чермні»⁴⁰.

36 Татищев В. История Российская : [В 3 т.]. Москва : АСТ, Ермак, 2005. Т. 1. С. 402–408.

37 Там же. С. 398.

38 Там же. С. 427–428.

39 Там же. С. 358–362; Его же. История Российская : [В 3 т.]. Москва : АСТ, 2003. Т. 2. С. 11–12.

40 Татищев В. История Российская. Т. 1. С. 360.

На думку В. Татищева, внаслідок природних особливостей в давнину Русь (Руссія) поділялася на п'ять головних частин: Велика Русь (князівства: Новгородське, Ізборське (Псковське), Весь (Білоозеро), Полоцьке); Мала Русь чи просто Русь (князівства: Київське, Древлянське, Чернігівське); Біла Русь (князівства: Ростовське, Смоленське, Муромське, Рязанське чи Тмутараканське, Тверське, Суздальське, Володимирське, Московське); Червона Русь (князівства: Володимирське (Волинське) та Галицьке); Чорна Русь (Турівське князівство)⁴¹.

«Історія Російська» В. Татищева побачила світ після його смерті – за імператриці Катерини II підготовку до її видання було доручено Г. Міллеру. З численними помилками останній видав три книги (1768–1769, 1773, 1774), четверта книга вийшла пізніше (1784). В інтелектуальному середовищі роботу В. Татищева в цілому зустріли доволі прохолодно. Проте були й активні її пропагандисти, серед яких особливо виділявся генерал-майор у відставці Іван Болтін⁴².

5.5. Історико-географічна візія М. Ломоносова

Один із найвідоміших діячів російського Просвітництва – учений-енциклопедист, академік, професор хімії Михайло Ломоносов (1711–1765). Серед зарубіжних дослідників побутує оцінка М. Ломоносова «як гарячого і негнучкого русифікатора Академії наук»⁴³.

М. Ломоносов рішуче виступив проти норманської теорії початків Русі та скандинавського походження династії Рюриковичів. Дискусія з Г. Міллером, яка часом виходила за межі наукового диспуту, а також запит з боку імперської

41 Там же. С. 468–477.

42 Соловьев С. М. Писатели русской истории XVIII века // Сочинения : в 18 кн. Кн. 16. Москва : Мысль, 1995. С. 219.

43 Schulze L. The Russification of the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts in the Eighteenth Century // The British Journal for the History of Science. 1985. Vol. 18. No. 3. P. 318.

влади, спонукали М. Ломоносова до власних історичних студій, які розтягнулися на довгі роки. Для написання своїх історичних творів він використав широку джерельну базу та праці своїх попередників, переважно зарубіжних. Так, в академічному звіті за 1751 р. М. Ломоносов зазначав, що читав літопис Нестора, Закони Ярослава, Великий літописець, перший том праці Татіщева, книги Кромера, Вейселя, Гельмольда та ін., з яких робив виписки – всіх числом 659 статей⁴⁴.

Історико-географічні уявлення М. Ломоносова найбільш повно відображені в його творі «Давня російська історія...» (1766). Академік підкреслював, що, за даними літописів, найдавнішими мешканцями Росії були слов'яни і чудь. У той же час давні зарубіжні автори вказували на різні племена скитів і сарматів, які заселяли її територію⁴⁵. Чимало областей, які спершу були населені чудським народом (про це свідчать чудські назви багатьох сіл, рік, міст і областей), згодом наповнилися слов'янами. Частина чуді з'єдналася з ними, частина – відійшла на північ і схід⁴⁶.

М. Ломоносов вважав, що прабатьківщиною слов'ян була Передня Азія, звідки предки слов'янських народів вирушили морем і суходолом: венети – з Трої рушили через Середземне й Адріатичне моря; споріднені з ними племена – з Пафлагонії тим самим шляхом, або ж через Чорне море і вгору течією Дунаю; сармати – з Мідії на північ навколо Чорного моря, а

44 Див.: Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. Т. 6: Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии. 1747–1765 гг. Москва, Ленинград : Изд. АН СССР, 1952. Прим. на С. 573.

45 Ломоносов М. В. Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года / [сочиненная Михайлом Ломоносовым, статским советником, профессором химии и членом Санкт-Петербургской Императорской и Королевской Шведской академий наук]. Санкт-Петербург : Имп. Акад. наук, 1766. С. 5.

46 Там же. С. 6.

далі на захід і північ⁴⁷. Пізніше, під тиском Римської імперії, частина слов'ян з Іллірику, Далмації та Подунав'я відійшла на північ⁴⁸. Частина слов'янських племен у VI ст. відома як венди та анти. М. Ломоносов наголошував, що він поділяє твердження польського хроніста Мартина Кромера про належність слов'ян і вендів до сарматів⁴⁹.

Варягів М. Ломоносов вважав не етносом, а соціальною групою – «північними солдатами»⁵⁰. Зокрема, «варяги росси» були одного походження з давніми пруссами⁵¹.

Щодо сарматських племен аланів і роксоланів М. Ломоносов зазначав: алани – загальне ім'я цілого народу, роксолани – назва за місцем їхнього проживання, що походить від річки Раа, як у давніх народів називалася Волга. У античних авторів зустрічаються також назви аорси, роксани, россани. Слов'яни (амаксовії, алани, венди) прийшли на береги Варязького (Балтійського) моря зі сходу. Алани змішалися з курляндцями, одноплемінниками варягів росів, ругенські слов'яни називалися скорочено ранами, тобто з ріки Раа і россанами. Переселення волзьких аланів (россан або росів) до берегів Балтійського моря відбувалося неодномоментно і протягом тривалого часу⁵².

М. Ломоносов вважав, що під час громадянської війни в Римі між Юлієм Цезарем і Помпеем чимало римлян переселилося в Пруссію, заснувавши там столичне місто Ромово⁵³. Пізніше, за словами М. Ломоносова, «південні варяги» відзначилися «геройствами» в Італії під час падіння Римської імперії. А ще роси нібито здавна їздили морем до Єгипту⁵⁴.

47 Там же. С. 23.

48 Там же. С. 25–26.

49 Там же. С. 10.

50 Там же. С. 41.

51 Там же. С. 43.

52 Там же. С. 48–50.

53 Там же. С. 50.

54 Там же. С. 52.

Оцінюючи погляди М. Ломоносова, відомий російський історик С. Соловйов наголошував, що той дивився на історію з чисто літературної точки зору, і, таким чином, став «батьком літературного напрямку»⁵⁵. Він підкреслював, що головним недоліком «Історії» М. Ломоносова є відсутність цілісного вивчення, а отже і ясного розуміння предмету, прагнення перекласти літопис на мову похвального слова, переважання риторичного елемента над науковим, історичним. Причиною цих недоліків С. Соловйов назвав неготовність М. Ломоносова до історичних занять взагалі і до занять російською історією особливо⁵⁶.

На наш погляд, історико-географічні уявлення М. Ломоносова були не просто «переспівуванням» і подальшим розвитком давніх міфів про походження слов'ян і литовців. Використовуючи їх, а також праці давніх авторів і західноєвропейських учених (особливо М. Ломоносов поцінював Целларія – К. Келлера), академік став одним із творців нового імперського міфу. Саме тому він абсолютно некритично сприймав та розвивав міфологеми, які, на його думку, сприяли звеличенню Росії. Наведемо приклад ненаукового, ідеологічного по суті «Заперечення» М. Ломоносова, що стосувалося твердження покійного Г. Байера, який піддав сумніву одну із міфологем імперського міфу: «Найменше можна стерпіти те, що Байер в маячному стані відкинув підставу, на якій Петро Великий встановив орден св. Андрія: він відкрито стверджує, що св. Андрій не проповідував євангеліє в Росії. Шкода, що на той час не було нікого, хто міг би піднести до носа Байера хімічний порошок для приведення його до тями»⁵⁷.

55 Соловьев С. М. Писатели русской истории XVIII века. С. 221.

56 Там же. С. 230.

57 Ломоносов М. В. [Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского»] // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. Т. 6. С. 56.

5.6. Історико-географічні уявлення про Україну французьких просвітників першої–другої третини XVIII ст.

У XVIII ст. французьке Просвітництво мало визначальний вплив на громадсько-політичне і культурно-освітнє життя європейських країн. Потіснивши латину, французька мова стала найголовнішим інструментом спілкування між культурними і політичними елітами Старого і Нового Світів. У Франції виникали, щоб згодом набути поширення в усій Європі, нові суспільно-політичні та наукові ідеї. Щоправда, через цензурні обмеження, чимало праць французьких просвітників друкувалося в Нідерландах, або ж у Швейцарії. У першій третині XVIII ст. в Амстердамі було зосереджено близько половини світового книговидавництва усіма європейськими мовами. Тому не дивно, що саме в Амстердамі одразу після завершення Північної війни побачила світ багатотомна «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) французького історика Анрі-Філіппа де Лімьє, яка стала однією з найперших ґрунтовних біографій шведського монарха у світовій історіографії. 5-й том цієї роботи, який присвячено подіям 1708–1709 рр. в Україні, серед іншого висвітлював політичну і військову діяльність гетьмана Мазепи та роль українського козацтва під час Північної війни⁵⁸.

Слід зазначити, що географічні уявлення де Лімьє про Україну ще несли в собі традиційні помилки французьких землеописів та мап. Так, згадуючи про Полтаву, він писав: «Це місто розташоване на річці Ворскла на краю України або Нижньої Волині на кордонах Московії»⁵⁹.

Кілька видань, кожне з яких доповнювалося й уточнювалося, витримав семитомний «Історичний атлас чи новий вступ до історії, хронології та географії, давньої і сучасної»,

58 Див.: Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія. С. 219–241.

59 Там само. С. 230.

який друкувався в Амстердамі у 1705–1721 рр. та був перевидааний у 1732–1739 рр. Керував цим проектом Анрі-Абрахам Шателен (1684–1743), гугенотський пастор, історик і видавець. На титулі атласу вказувався укладач – M[onsieur] C***. Науковці допускають, що під цим псевдонімом міг приховуватися сам А.-А. Шателен, або ж його батько Захарі (помер в 1723), або ж його брат Захарі-молодший (1690–1754), або ж всі Шателени разом. Також на титулі вказувався автор текстів – історик, перекладач і письменник Ніколя Гедевіль. Твір охоплював широкий спектр тем, включаючи космографію, історію, генеалогію, топографію, геральдику, хронологію. Видання було ілюстровано картами, видами міст, геральдичними таблицями тощо⁶⁰. Українських теренів тією чи іншою мірою торкалися матеріали у частинах про Угорщину (лише карти, але не текст)⁶¹, Польщу⁶², Московію⁶³ та Туреччину⁶⁴. Найчастіше вони фігурували у біографічних нарисах про польських королів у розділі «Chronologie des ducs & des rois de Pologne», до якого відносилася таблиця №23 (сторінки цих нарисів не мають нумерації).

Антагоністу Карла XII – Петру I були присвячені «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії,

⁶⁰ Chatelain, H. Méthode Pour Etudier La Geographie... URL: <https://www.swaen.com/atlases/chatelain> (дата звернення: 10.11.2021).

⁶¹ Atlas historique, ou nouvelle introduction a l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne; Représentée dans de nouvelles cartes, Où l'on remarque l'Etablissement des Etats & Empires du Monde, leur durée, & leurs differens Gouvernemens / Par Mr. C. *** ; avec dissertations sur l'Histoire de chaque Etat, par Mr. Gueudeville. Tome II. Première partie. Qui comprend l'Allemagne, la Prusse, la Hongrie, & la Boheme. Amsterdam : Chez L'honoré & Châtelain, 1718. P. 67–83, table 38, 40, 40½, 41.

⁶² Eisdem. Tome IV. Qui comprend le Dannemarck, la Suede, la Pologne, la Moscovie, la Turquie, etc. Amsterdam : Chez les Freres Châtelain Libraires, 1714. Table 20–25, 27, 28.

⁶³ Ibid. Table 31, 33.

⁶⁴ Ibid. Table 37–40.

батька вітчизни ...» (Амстердам, 1725), що стали першим історичним життєписом щойно померлого російського монарха. Ім'я автора, позначене на титульному аркуші даної книги – «боярин Іван Іванович Нестезюрануа». Це був псевдонім французького історика і літератора Жана Руссе де Міссі (1686–1762). Минуле України складає істотний компонент цього 5-томного твору. Зокрема, в першому томі автор згадує про діяльність князя Данила Романовича, перехід до Москви Михайла Глинського з братами, великий вплив у Речі Посполитій князів Костянтина Острозького та Михайла Вишневецького та ін. Головними героями української історії для Нестезюрануа є, звичайно, козаки (les Kosaks). Автор розглядає питання про їхнє походження, етимологію їхньої назви, головні віхи минулого козацтва. Основну інформацію про козаків Нестезюрануа запозичив з відомого твору Божо, про використання якого зізнавався сам. Незважаючи на численні помилки, твір Нестезюрануа кілька десятиліть (до появи праць Вольтера) вважався найбільш поважною науковою роботою з історії Росії від найдавніших часів до правління Петра I⁶⁵.

Перед тим як розглянути погляди Нестезюрануа на історичну географію українських теренів варто навести слова відомого американського історика і культуролога Ларрі Вульфа, який розкриваючи проблему «винайдення Східної Європи», наголошував, що в епоху європейського Просвітництва тісно взаємопов'язаними, на кшталт фантазії та науки, котрі зовсім не виключали одне одного, були уява і нанесення на карту⁶⁶.

Звертає на себе увагу той факт, що французький автор використовує архаїчний, і до того ж невірний, термін «Чорна

⁶⁵ Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. С. 187–190.

⁶⁶ Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / пер. с англ. И. Федюкина. Москва : Новое литературное обозрение, 2003. С. 519.

Русь» для означення Правобережної України. Він локалізує цей регіон «між Прип'яттю та Дністром», таким чином Галич «знаходиться в Чорній Русі на Дністрі у Покутті». Для означення «країни козаків» Нестезюрануа використовує лише хоронім «Україна». Окрім вже традиційного для французів поняття «Ukraine», автор, говорячи про Сіверську Україну використовує й суто фонетичну форму цієї назви – «Nukragina Sewerska». У відповідності до його бачення, «Україна» включала в себе територію Гетьманщини, Правобережної Наддніпрянщини (але Волинь і Поділля сюди не входили) та землі запорожців. Кілька разів згадуються південні рубежі України: місто Чигирин, яке розташоване на південній окраїні України на Тясмині; Самара – «остання річка України» на півдні, що відділяє її від земель ногайців. Французький історик пояснює новий у західній літературі термін «Мала Росія» (la Petite Russie), який активно використовувався царською дипломатією. Наводячи французький переклад тексту одного з маніфестів Петра I, Нестезюрануа стосовно поняття «Мала Росія» зазначає: «Так російський двір називає Україну, яка, насправді, разом з Поділлям у Чорній Русі складала колись частину імперії росіян і є спадковим володінням князів з царського дому»⁶⁷.

Як видно з наведених прикладів, історико-географічні знання французьких просвітител першої третини XVIII ст. про Україну ще мало чим відрізнялися від попередників. Проте тривав процес стрімкого поширення, аналізу і засвоєння історико-географічної інформації. Не випадково, популярний на початку XIX ст. німецький історик з Геттінгена Арнольд Геєрен у вступі до посібника з історичної географії стародавнього світу, німецьке видання якого було перекладом з праці колишнього «першого географа Франції» Жана-Батіста Бургіньйона д'Анвіля (1697–1782), виділив 1768 р. як рубіж двох періодів у розвитку наукових студій із «давньої

67 Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. С. 190, 203–204.

географії»⁶⁸. Саме цього року в Парижі вийшов друком твір д'Анвіля «Антична географія», перший том якого був присвячений Європі.

Перший том «Античної географії» д'Анвіля закінчується розділом «Сарматія Європейська». Вже на початку розділу автор безапеляційно стверджує, що сармати і слов'яни тотожні. «Щоб дати загальне уявлення про цей великий народ і відрізнити його від германців, з одного боку, і скитів, з іншого, слід вказати, що всі, хто розмовляє слов'янською мовою, яка має відмінні різні діалекти, є сарматами. Якщо ми зустрічаємо цю мову в країнах за межами давньої Сарматії, то лише тому, що в часи, які наступили за добою античності, представники цієї нації поширилися в Німеччині до Ельби, а на півдні – від Дунаю до Адріатичного моря»⁶⁹. Д'Анвіль також наголошує, що Сарматія – це загалом велика рівнинна країна, і саме від терміну «поле», що означає «рівнина», походить назва Польщі, яка є воротами Сарматії⁷⁰.

Порівнюючи інформацію Геродота з даними інших грецьких і римських авторів, д'Анвіль вважає, що землі будинів знаходилися праворуч від Борисфену південніше Києва; гелони, переселившись далі від місць свого походження, стали «більш сарматськими», ніж вони були в часи, про які оповідав Геродот та ін. Ганьбить сарматів те, що серед них були андрофаги, які вживали в їжу людське м'ясо, та мелан-хлани («одягнені в чорне»). Були «нації», описані як королівські/

68 Розвиток наукових студій із «давньої географії» А. Геєрен поділив на три періоди: 1) 1627–1700 рр.: від Ф. Кловера до Целларіуса (Х. Келлера); 2) 1700–1768 рр.: від Целларіуса до д'Анвіля; 3) від д'Анвіля до Гаттерера і Маннетта. Див.: *Handbuch der alten Erdbeschreibung von J. B. d'Anville ehemaligen ersten Geographen in Frankreich zum Gebrauch seines Atlas Antiquus in zwölf Landkarten verfaßt. T. I : Europa. Neue umgearbeitete Auflage von A. H. L. Heeren, prof. der Philos. zu Göttingen. Nürnberg : A. G. Schneider, 1800. S. 41–45.*

69 [Bourguignon] d'Anville [J.-B.]. *Géographie ancienne abrégée. Tome 1 : contenant l'Europe. Paris : Merlin, 1768. P. 322–323.*

70 *Ibid.* P. 323.

царські; «басилії» – це скити, що за Геродотом мешкали біля Палуса [Меотиди] та входу в Херсонес Таврійський. На думку д'Анвіля, найбільш придатним місцем для розміщення згаданих Птолемеєм царських сарматів були землі «кантону Русь» (canton de la Russie), де [пізніше] жили й діяли руські князі, такі як Володимир⁷¹.

Бургіньйон д'Анвіль також був автором невеликої історичної праці «Російська імперія, її походження та зростання» (1772), де побіжно торкнувся історії України та українського козацтва. Учений стверджував, що росіян (Russes) слід розглядати як споконвічних слов'ян або сарматів. Він навів гіпотезу, яку поділяло тоді багато вчених, що ім'я росіян походить від назви роксоланів (Rosso-lani в італійській вимові)⁷². А от назву «Україна» учений виводив зі слов'янського слова Kraïn, яке він переклав як «кордон». На його переконання, ця назва стосувалася обох боків, правого й лівого, течії Дніпра⁷³.

В контексті дослідження історії тюркських народів минуле України потрапило в поле зору видатного французького історика-орієнталіста Жозефа де Гіня (1721–1800). У третьому томі його фундаментальної праці «Загальна історія гунів, турків, монголів та інших західних татар» (1757) розповідається про завоювання монголами племен кипчаків, напади ординців у XIII–XV ст., Кримське ханство, розселення ногайських племен в Північному Причорномор'ї⁷⁴. Використавши інформацію з «Польської хроніки» М. Кромера, де Гінь згадав про

71 Ibid. P. 331–332.

72 [Bourguignon] d'Anville [J.-B.]. L'empire de Russie, son origine et ses accroissemens. Paris : De l'imprimerie royale, 1772. P. 2–3.

73 Ibid. P. 80.

74 Guignes J. de. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux, etc. avant et depuis Jesus-Christ jusqu'à present; Précédée d'une Introduction contenant des Tables Chronol. & Histor. des Princes qui ont régné dans l'Asie. Ouvrage tiré des livres Chinois, & des Manuscrits Orientaux de la Bibliothéque du Roi / Suite des Mémoires de l'Académie Royale. Paris : Chez Desaint et Saillant, 1757. T. 3. P. 338–417.

численні татарські напади на Київщину, Поділля та Руське воеводство. Зокрема, учений описав напад сина Гаджі Герая Хайдер-хана в 1474 р. на околиці Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаєва, Гологор і Збараж⁷⁵.

У своїй книзі де Гінь присвятив спеціальний розділ козакам – запорізьким, донським і яйцьким⁷⁶. Учений був прихильником теорії про тюркське походження козацтва. «Козаки, названі так від назви [племен] Капчак, – наголошував де Гінь, – походять з величезних рівнин, що знаходяться на схід від Волги, а, отже, є залишком нескінченних турецьких і татарських орд, що приходили і селилися там у різні часи. На початку тринадцятого століття деякі ченці-домініканці з Угорщини проповідували там християнство; вони досягли великого прогресу серед цих народів, коли Генгізхан зупинив це. Капчаки, інакше відомі як кумани, переможені моголами, покинули свою країну і частково вирушили до Угорщини, до короля Бели, який дозволив їм поселитися. Їх було сорок тисяч; інші були продані моголами як полонені принцям родини Саладіна. Ці колишні раби в Єгипті були відомі під ім'ям мамелюків...

Нація Козаків дуже велика і утворює численний народ, який росіяни поділяють на три гілки, кожна з яких має назву місця, яке вона займає. Своєю мовою вони називають річкові пороги – Порові, від чого козаки, які мешкають біля порогів Борисфену, мають ім'я Запорожців (Sapogovi). Вони мешкають від 48 град. широти до 51»⁷⁷.

5.7. Історико-географічна візія Вольтера. Статті про Україну в «Енциклопедії»

Натхненником і визнаним лідером європейського Просвітництва вважається видатний письменник і філософ

75 Ibid. P. 378.

76 Ibid. P. 519–542.

77 Ibid. P. 519.

Вольтер (Франсуа Марі Аруе, 1694–1778), який також вважався майстром історіописання. Про велику популярність його історичних творів може свідчити наступний приклад: три видання «Історії Російської імперії за Петра Великого» у 1760 р. були продані в кількості 5 тис. примірників, незважаючи на те, що книга була неоднозначно сприйнята критиками⁷⁸.

Хоча Вольтер, як і інші французькі інтелектуали, не виявляв глибокої обізнаності з минулим України, проте його твори мали важливий і навіть визначальний вплив у розвитку світової історіографії історії України. На думку Є. Луняка, найбільш показовим буде випадок з «Історією Карла XII» (1731), коли висвітлення Вольтером минулого «країни козаків» й особливо життєпису Мазепи не лише справило величезний вплив на сприйняття цих тем в європейській історіографії, але й створило підґрунтя для виникнення відповідного сюжету в літературних, живописних і кінематографічних творах світового мистецтва⁷⁹.

Є. Луняк наводить численні хиби з історії України у відомому творі французького мислителя «Досвід про звичаї та дух націй» (1756). Так, Вольтер називав Володимира Святославича «великим князем московським», який змінив віру під тиском своєї дружини – візантійської принцеси, після чого почав запроваджувати християнство серед «московитів». А щодо одруження Генріха I з Анною Ярославною філософ саркастично зауважив, що «Анна, дочка якогось Ярослава, невідомого князя з незнаної тоді Русі (=Росії), стала королевою Франції»⁸⁰. Витоки козацтва в «Історії Карла XII» Вольтер подавав наступним чином: «Це збіго-

78 Mervaud M. Voltaire historien de la Russie : vérité ou histoire militante? // Slavica Occitania. 2009. Issue 28. (URL: <http://interfas.univ-tlse2.fr/slavicaoccitania/1322>). P. 257.

79 Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. С. 6.

80 Там само. С. 241–242.

висько давніх русинів (=росіян), поляків і татар, що сповідувало в якості релігії щось подібне до християнства та займалося розбоем»⁸¹.

Більшу обізнаність Вольтер продемонстрував в оцінці подій української історії XVII – початку XVIII ст., адже філософ зі скрупульозністю збирав і вивчав матеріали про «країну козаків». В одному із листів у 1767 р. він з гордістю зазначав, що до нього про Україну у Франції знали тільки з книжки Боплана. Але ж останній був прихильним до поляків, у той час як за гетьмана Хмельницького Україна була майже незалежною державою, – підкреслював Вольтер⁸².

В цьому контексті варто навести твердження французького дослідника Мішеля Мерве, який наголошує, що на відміну від Баера, Вольтера не цікавило питання походження Русі. Його ж заслугою стало те, що у своїй книзі про Петра I він дав зрозуміти своїм сучасникам, що російська імперія була населена різними народами⁸³.

В «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтер вже на початку цієї праці зробив деякі загальні зауваження щодо топоніміки, географічних назв, які заглиблювались у саму концепцію того, чим насправді були «Росія» та «Україна». Філософ писав, що він знайомить читача з історією Росії чи Росій («de la Russie ou des Russies»), і що ця назва була давньою та на деякий час вийшла з ужитку на користь нового терміну «Московія», тому що ім'я столиці імперії було спочатку Москва. Свій опис України Вольтер розпочав зі спостереження, що вона також називалася «Малою Росією» («la petite Russie») або «Червоною Росією» («la Russie rouge»), яку розділяє річка Дніпро, котру стародавні греки називали «Борисфен». Автор визнавав, що не має жодного уявлення про те, звідки прийшли слов'янські предки мешканців цієї країни:

81 Там само. С. 230.

82 Там само. С. 242.

83 Mervaud M. Op. cit. P. 258.

вони просто з'явилися на історичній сцені як завойовники і встановили тісні зв'язки з греками, які, своєю чергою, сильно вплинули на стародавній Київ. Фактично це місто, за його твердженням, виникло як колонія візантійських імператорів. Воно процвітало до монгольського завоювання. Після цього Вольтер описував уряд та адміністрацію козацької України, яка керувалася виборним «гетьманом» і поділялася на десять полкових «округів». Завершував свій опис автор кількома зауваженнями про запорозьких козаків, котрі жили за порогами⁸⁴.

Великим недоліком твору, про що знав і сам Вольтер, було погане знайомство автора з географією України. Він, проте, знайшов собі наступне виправдання: «читачеві неможливо стежити за пересуванням шведів у цих країнах; кількох річок, через які вони проходили, немає на картах: не віриться, що географи знають ці країни так, як ми знаємо Італію, Францію та Німеччину; географія все ще є тим мистецтвом, яке найбільше потребує вдосконалення, оскільки честолюбство досі більше дбало про те, щоб спустошити землю, ніж описати її»⁸⁵.

Чимало статей про Україну вміщено у фундаментальній праці французьких просвітників – «Енциклопедії, або Тлумачному словникові наук, мистецтв і ремесел» під загальним керівництвом Дідро і д'Аламбера (1751–1772). Напевно більшість з них написано Луї де Жокурром, авторство інших важко визначити. Проте дослідники зазначають, що основними джерелами для українознавчих статей були твори Вольтера. Тому не дивно, що інформація, подана в них, по суті, дублює повідомлення, які містяться у працях «короля

84 Приймак Т. Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. // Український історичний журнал. 2018. №1. С. 59–60.

85 Voltaire. Histoire de L'Empire de Russie, sous Pierre le Grand. Divisée en deux parties. Basel : L'Imprimerie de Jean-Jaques Tournaisen, 1785. (Oeuvres complètes de Voltaire. Tome 24). P. 184.

філософів». Після виходу основних 17 томів «Енциклопедії» вийшло ще 18 томів з ілюстраціями, додатками, таблицями і доповненнями⁸⁶. У 1770–1780-х роках побачили світ видання «Енциклопедії» у зменшених форматах, які продавалися значно дешевше (понад 8 тис. примірників in quarto та 6 тис. in octavo).

Концептуальне значення має енциклопедична стаття про Україну, яку її автор D. J. (цим акронімом-псевдонімом підписувалися статті Жокура) підготував за інформацією з книги Вольтера. Наведемо її текст повністю, адже вона формувала перед європейськими читачами узагальнений образ України.

«UKRAINE, (геогр. мод.) країна Європи, що межує на півночі з Польщею та Московією, на півдні з татарською землею Очаків, на сході з Московією і на заході з Молдавією.

Ця велика країна інакше зветься малою Руссю, Руссю червоною, а ще краще провінцією Кіовією; її розсікає Дніпро (Dnieper), який греки називали Борістен (Boristhène). Різниця між цими двома назвами, одну з яких важко вимовити, інша – мелодійніша, свідчить, разом із сотнею інших доказів, про суворість усіх стародавніх народів Півночі та витонченість грецької мови.

Столиця Кіу (Kiou), колишня Кісовіє (Kisovie), була побудована імператорами Константинополя, які зробили її колонією; ми все ще бачимо грецькі написи [написані] тисячу двісті років тому: це єдине місто, яке зберегло давні пам'ятки в цих землях, де люди жили стільки століть, не будуючи стін. Саме тут в одинадцятому столітті, до поневолення Русі татарами, розмістили свою резиденцію великі князі руські.

Українці, яких ми називаємо козаками, це сукупність нащадків рокселанів, сарматів і татар. Цей регіон був частиною стародавньої Скитії. Рим і Константинополь, які панували над багатьма народами, є тими країнами, які можна

86 Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII у французьких історичних дослідженнях. С. 266–267.

порівняти за родючістю з Україною. Природа прагне дарувати людям добро; але люди не допомагали природі, споживаючи плоди землі, малообробленої, але не менш родючої, життя проводили в грабіжництві, надмірно закохані в добро, яке є кращим для всіх, у свободу; і все ж по черзі служили Польщі та Туреччині. Нарешті вони віддалися Росії в 1654 році, не дуже підкоряючись, а Петро їх підкорив.

Інші нації вирізняються своїми містами та селищами. Вона ж [Україна] поділена на десять полків. На чолі цих десяти полків стояв старшина, обраний більшістю голосів, іменований гетьманом (Hetman) або ітманом (Itman). Цей очільник (capitaine) нації не мав верховної влади. Сьогодні це сеньйор, якого господарі Росії дають їм за ітмана; він справжній губернатор провінції, подібний до губернаторів тих земель, які мають деякі привілеї.

Спочатку в цій країні були лише язичники та магометани; вони були хрещені як християни римської конфесії, коли служили Польщі, сьогодні вони – християни грецької церкви, оскільки перейшли до Росії»⁸⁷.

Коротшою за змістом, але також із деякими спотвореннями була стаття того ж автора про запорожців, які відносилися до козаків і українців⁸⁸. У той же час у спеціальній статті про козацтво невідомого автора стверджувалося, що воно є «нацією, розташованою на кордонах Польщі, Росії, Тартарії та Туреччини» та запорожці є лише відгалуженням козаків⁸⁹.

87 Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par Mr.***. Neufchastel : Chez Samuel Faulche & Co, 1765. Tome XVII : Venerien–Z. P. 371–372.

88 Ibid. P. 693.

89 Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. Diderot ... Paris : Chez Briasson, David, Le Breton, Durand, 1754. Tome IV : Cons–Diz. P. 290.

Окремі статті присвячувалися античній і модерній географії України – річкам, містам, фортецям, воєводствам, давнім народам. Інколи одному й тому ж географічному об'єкту належало дві статті. Так, дві статті було присвячено Дністру. На початку статті про річку Тирас (TYRAS) позначено, що вона стосується модерної географії. Насправді ж, її автор (Жокур) переказав свідчення античних авторів про Дністер як річку Європейської Сарматії. Зокрема, було зазначено, що вперше згадує про цю річку Геродот у своїй IV книзі. Описуючи сім річок між Дунаєм і Танаїсом, першою з них він називає саме Тирас. Помпоній Мела, Птолемей, Скімн Хіосський і Овідій, вважали Тирас «не повільнішою за інші». За словами Страбона, від річки Тирас до останнього гирла Дунаю було близько трьохсот стадій; що наштотує на висновок про те, що сьогодні ця річка має назву Ністер (Niester) або Дністер (Dniester). Її назва, як здається, утворена від назви Данастер (Danaster), яку використовує Йорнандес. [Клавдій] Птолемей говорить нам, що річка Тирас служила кордоном між Дакією та Сарматією. За Плінієм, на березі цієї річки було однойменне місто, яке раніше називалося Офіуса, що підтверджується свідченням Етьєна-географа⁹⁰.

Інша стаття про Дністер, автор якої невідомий, називалася «Ністер» (NIESTER le), в якій вказувалося, що це велика річка Польщі; вона має свій початок у Руському воєводстві на горі Крапак, перетинає Покуття, відділяє Молдавію від Подільського воєводства і тече до Біалогороду, міста в Нижній Арабії [basse Arabie з'явилося внаслідок помилки при наборі тексту, замість слова Bessarabie. – С. Т.], де впадає в Чорне море⁹¹.

90 Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par Mr.***. Neufchastel : Chez Samuel Faulche & Co, 1765. Tome XVI : Te–Venerie. P. 786.

91 Idem. Tome XI : N–Pari. P. 139.

В уявленні редакторів «Енциклопедії» на Поділлі одночасно існувало два окремих міста – Ров і Бар. У статті, автором якої був Жокур, було написано: «Ров (ROW), (геогр. мод.) містечко в Польщі, на Поділлі, на однойменній річці, яку інакше називають Мораве. Науковці вважають, що Ров – це Ерактум Птолемея, стародавнє місто Бастарнів у Європейській Сарматії»⁹². У той же час у невеликій непідписаній статті вказувалося: «Бар (BAR), (геогр.) місто в Польщі, на Поділлі, розташоване на річці Ков (Kow). Довгота 46, широта 49.15»⁹³.

Стаття про Київ, автором якої був Л. де Жокур, у великоформатному та виданні in quarto повторювалася слово в слово. «KIOU чи KIOVIE, Kiovia, геогр., дуже давнє місто Польщі, столиця України в однойменному воєводстві, з суфраганом Лембурзького єпископства та замком. Воно належить Росії: католики мають там чотири храми: це місто процвітало в 11 столітті; це була резиденція руського князя, столиця його держави, осідок архієпископа, в якому тоді налічувалося понад 400 церков. Він знаходиться на Ніпрі, за 76 льє на півн. схід від Камінецька, за 165 [льє] на півд. схід. від Варшави, за 190 [льє] на півн. схід від Кракова. Довгота 55,26; широта 50.12»⁹⁴.

Проте в «Енциклопедії» згадувалася ще одна столиця України. В коротенькій статті невідомого автора про Білгород

92 Idem. Tome XIV : Reggi–Sem. P. 416.

93 Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. Diderot ... Paris : Chez Briasson, David, Le Breton, Durand, 1751. Tome II : B–Cez. P. 67.

94 Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par Mr.***. Neufchastel : Chez Samuel Faulche & Co, 1765. Tome IX : Ju–Mam. P. 130–131 ; Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. Diderot, & quant à la Partie Mathématique, par M. d'Alembert. Édition ... in-quarto. Tome XIX : Jon–Lieu. Lausanne et Berne : Chez les Sociétés Typographiques, 1780. P. 342.

було викладене наступне: «BIALOGRODKO, (геогр.) столичне місто України, розташоване на Волині, на річці Онець (d'Onetz), що впадає в Дон, належить московитам»⁹⁵.

Не дивлячись на приписування до Волині різних територій Наддніпряни, у той же час у статті Жокура, де було охарактеризовано Волинське воєводство, відзначалися його дійсні межі та вказувався поділ на два великих повіти – Луцький та Кременецький⁹⁶. Стаття ж про Київське воєводство з'явилася лише в кварто-виданні «Енциклопедії». Її автор (Жокур) вказав, що це воєводство Малої Польщі розташоване на правому березі Дніпра та складається з Житомирського і Овруцького повітів. «Це все, що Андрусівська угода з Росією в 1667 році і її підтвердження в 1693 році залишило полякам від їхніх завойовницьких походів в Україні в XVI столітті». Як підкреслював автор, незважаючи на чудові ґрунти і клімат, одні з кращих на Землі, в цьому воєводстві були бідні села та 23 нещасних міста⁹⁷.

Про Кам'янець-Подільський Жокур писав: «КАМІНЄЦК (KAMINIECK), геогр. Каменця, укріплене місто на Поділлі, з двома замками та суфраганним єпископством Лемберга. Деякі вважають, що це Клепідава античних [авторів]. Турки взяли його в 1672 р. і повернули за Карловицьким миром у 1690 р. Він стоїть на крутій скелі, біля підніжжя якої протікає Смотриж (Smotriez), що впадає в Ністер, 36 льє від Лемберга, 122 [льє] на пд. схід від Кракова, 130 [льє] на пд. схід від Варшави, 40 [льє] на захід від Брацлава. Довгота 45,55; широта 48,58»⁹⁸.

95 Encyclopédie... Tome II. P. 222.

96 Encyclopédie... Tome XVII. P. 453.

97 Encyclopédie... in-quarto. Tome XIX. P. 341–342.

98 Ibid. P. 301.

ВИСНОВКИ

Історико-географічні уявлення про територію України зафіксовані вже у найдавніших збережених творах європейської літератури. Гомер прямо вказав на царство кіммерійців серед морю на межі ойкумени. Грецькі й римські мандрівники, торговці й військовики, логографи й учені залишили чимало інформації про Надчорномор'я та про племена й народи, що у різний час населяли цю територію. Проте терени сучасної України, як і суміжні регіони на захід, північ і схід від неї, тривалий час залишалися для античних авторів справжньою terra incognita. На початку II ст. до н. е. грецький історик Полібій наголошував, що про ці простори мало хто знав, здебільшого ж про них розповідали байки.

Незважаючи на те, що твори багатьох античних авторів дійшли до нас повністю чи частково мовою оригіналу, а також у перекладах європейськими мовами з ґрунтовними коментарями, їх видань українською надзвичайно мало. Як виняток можна назвати переклад «Історій» Геродота Андрія Білецького. Не можна також не згадати українського вченого-тюрколога Олександра Гаркавця (з 1988 р. мешкає в Казахстані), який опублікував корпус свідчень античних і візантійських джерел про Великий Степ в перекладі російською.

В уявленні освічених західноєвропейців пізноантичної доби та візантійців історико-географічний образ теренів сучасної України сформувався під впливом праць давньогрецьких і римських авторів. Надчорномор'я і суміжні регіони залишалися майже незмінними на ментальній мапі багатьох поколінь європейців. Навіть оповідаючи про актуальні і сучасні їм явища історики, географи, політики піз-

ньої Римської імперії, раннього західноєвропейського середньовіччя та Візантії передусім спиралися на праці Геродота, Страбона, Птолемея та інших відомих інтелектуалів минулого. Зокрема, «останній великий історик Риму» Амміанус Марцеллінус у своїх географічно-етнографічних екскурсах до праці «Res gestae» описує Надчорномор'я так, ніби там мешкали ті ж самі племена, що й два-чотири-шість століть тому. Парадоксально, але власні спостереження цей автор відклав на другий план.

На початку V ст. Паулус Оросіус створив працю, яка на багато століть стала джерелом наслідування при описі різних частин світу. Великою популярністю користувалися також твори Ісідоруса, в особливості його 20-томна праця «Etymologiarum». Ісідорус висловив чимало суджень щодо походження та найменування різних народів. У зв'язку з переселенням у Надчорномор'я германських племен готів терени сучасної України потрапили в поле зору істориків Кассіодоріуса та Йорданіса. Їхні твори містять низку історико-географічної інформації.

Походження і географічна сутність деяких топонімів та етнізмів Надчорномор'я розкривається в етимологічному довіднику Стефаноса Візантійського «Ethnica». Джерелом його інформації були праці істориків, географів і поетів архаїчної доби, класичного та елліністичного періодів.

Весь відомий у пізній античності світ був описаний невідомим географом на початку VIII ст. у Равенні в Італії. Важливе місце в його творі належало історико-географічній інформації про терени сучасної України. В порівнянні з попередниками авторові «Космографії» більше відомо про заселення берегів Понту. Він навіть називає аж 33 міста в країні Боспоранії.

Незважаючи на те, що терени України лише частково входили до складу середньовічної Візантійської імперії, значною мірою вони були окреслені візантійським імператором

Константиносом VII Порфирогенітосом, який став творцем справжньої праці з історичної географії своєї держави.

У міфологізованому вигляді Скитія та Сарматія міцно закріпилися в історико-географічних уявленнях середньовічних авторів, передусім з Центрально-Східної Європи. Особливе велике значення вони мали для тих середньовічних істориків, які намагалися показати давнє походження свого народу.

Використання київськими літописцями терміну «Руська земля» у широкому та звуженому значенні, на думку багатьох дослідників було пов'язано з розвитком історико-географічних уявлень у XI–XIII ст.

Історико-географічні уявлення авторів античної доби знайшли розвиток у працях учених-гуманістів XIV–XVI ст. Представники еліт Центральної і Східної Європи у XV–XVII ст., захопившись створенням родоводу своїх народів, вибудовували теорії про походження поляків і русинів/українців від сарматів, угорців – від гунів, литовців – від римлян. Історико-географічні уявлення про українські терени відповідали тогочасному рівню розвитку гуманістичних наук в Західній Європі. Зокрема, територія України розглядалася як частина Європейської Сарматії.

В добу Просвітництва історична географія поступово перетворюється на напрям цілеспрямованої наукової діяльності. Наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. лідируючі позиції в історико-географічному пізнанні Східної Європи займали німецькі вчені (К. Келлер, Г. Байер та ін.). В історичних творах західноєвропейських авторів став звичним огляд географічних умов, в яких розгорталися події, чимало праць присвячувалося вирішенню конкретних історико-географічних питань.

Учені вибудовують теорії про поширення різних мов, переселення народів та ін., які мають безпосереднє відношення до українських теренів. Зокрема, російські інтелектуали (В. Татіщев, М. Ломоносов та ін.) велику вагу надавали

вивченню історичних процесів на українських теренах через призму творення власного імперського міфу.

Визначальний вплив на громадсько-політичне і культурно-освітнє життя Європи мала діяльність французьких просвітників, які здійснювали свою діяльність не лише у Франції, але й в Нідерландах, Швейцарії та ін. країнах. Спочатку їх знання про Україну ще мало чим відрізнялися від попередників, проте відбувався процес стрімкого поширення, аналізу і засвоєння історико-географічної інформації. Визнаним лідером європейського Просвітництва вважається видатний письменник і філософ Вольтер, твори якого мали надзвичайно важливий вплив у розвитку світової історіографії історії України.

Важливе значення мало опублікування різних енциклопедичних видань. «Енциклопедія» Дідро та д'Аламбера, яка мала велике значення для розвитку і поширення ідей Просвітництва у Європі, серед іншого містила важливу історико-географічну інформацію про Україну. Україна була ведена в «Енциклопедію» як окрема країна Європи, зі своєю власною історією, хоча і з недостатньо вираженими межами.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аблабіус 35
Агріппа 32
Адам Бременський / Adam von Bremen 47, 56
Ает 39
Александр Поліістор 38
Амаласвінта 34
Амміанус Марцеллінус / Ammianus Marcellinus 20, 25–32, 80, 123
Андреев А. И. 99
Анна Ярославна 114
Аполлоній Родоський 80
Арнульф 95
Арпад 59
Арріан Флавій 75, 80
Артемідор 39
Аскольд 55, 96
Асмунд 55
Атанарід 44
Аттіла 31, 59, 70, 71, 85, 95
Ахілос / Ахіллевс 17, 21, 27

Б

Байда Петро 12
Байер Готліб (Теофіл) Зігфрід / Bayer Gottlieb Siegfried 4, 95–98, 106, 115, 124
Байцар А. Л. 23, 79
Байцар І. 79
Баксторф Август Йоганн 93
Банбері Едвард / Bunbury E. 20, 21
Бартоломей Англієць / Bartholomew the Englishman 47, 48, 57
Баторій Стефан 86
Бейль П'єр 92
Бек Якоб Крістоф 93
Бела 58, 113
Беренгар 75

Берон Петар 6
Беда «Шанований» 46
Бельський Марцін 71, 72
Білецький А. О. 8, 13, 14, 122
Біондо Флавіо 65
Бірон 97
Болеслав II Сміливий 69, 85
Болтін Іван 103
Бонкомпаньйо де Сінья / Boncompagno 56, 57
Бонфіні Антоніо 70
Боплан Гійом Левассер, де 53, 84, 86–89, 115
Ботеро Джованні / Botero G. 76, 77
Браун Георг 77
Брюс Я. 98
Буддей Йоганн Франц 92
Буонаккорсі Ф. (Каллімах) 71
Бургердйк Дідерік / Burgersdijk D. 31, 32

В

Валент 32
Ванда 60
Величко Самійло 82, 83
Вергілій 32, 67
Верменич Я. В. 18
Вирський Д. 65, 73, 78, 82
Вишневецький Михайло 109
Віссер Едзард / Visser E. 11
Владислав Ягайло 69, 77
Володимир I 112, 114
Волошук М. 56
Вольгемут Міхаель 67
Вольтер / Voltaire 4, 109, 113–117, 125
Восьєнн П'єр Лінаж, де 84, 88
Вульф Ларрі 109

Г

Габсбург Максиміліан 64

Галл Анонім 60
Галлієн Малий 49
Галушко Кирил 44, 45
Галятовський Іоаннікій 84
Гванїні Олександр 72, 73
Гедевіль Ніколя 108
Геєрен Арнольд 110, 111
Гекатей Мілетський 13, 14, 38
Гелен 75
Гелонос 40
Генріх I 114
Геракл 40
Гердер Йоганн-Готфрід 6
Германаріх 35
Геродот / Herodotus 3, 7, 9, 12–16, 18, 19, 21, 31, 32, 38, 46, 49, 70, 80, 81, 88, 92, 93, 96, 111, 112, 119, 122, 123
Герхард з Аугсбурга 59
Гете Йоганн Вольфганг 6
Гігес 49
Гілон 50, 51
Гінь Жозеф, де / Guignes J., de 112, 113
Гіпполай 14
Глинський Михайло 109
Головкін Г. 93
Гольдберги 78
Гомер / Homer 3, 9, 10–12, 21, 32, 122
Горбенко К. 12
Грабянка 83
Грачев В. 99
Гребенников Ю. 12, 15
Грушевський М. С. 12
Гунтігіс База 34
Гієрокл 52

Д

д'Аламбер / d'Alembert 116, 120, 125
д'Анвіль Жан-Батіст Бургінійон 110–112
Далерак Франсуа-Полен («шевальє де Божо») 89

Дан Анка-Крістіна / Dan A. 27
Данило Романович 77, 109
Дарій I 68
Дауні Джанет / Downie J. 22
Дашкевич Я. 87
Деметра 14
Демостен / Demosthenes 8, 16, 51
Димитрій (Туптало) 84
Діана / Орсілоха 27
Дідро / Diderot 116, 118, 120, 125
Діодор Сицилійський 80
Діон Хризостом 80, 81
Діонісій 51
Діонісій Перієрет / Dionysius 3, 20, 22, 29
Дір 55
Длугош 71, 73
Довга Л. 60
Долежал Станіслав / Doležal S. 34
Дубової Зіна / Dubowoj S. M. 95, 97, 98
Дюре Клод 93
Дрейверс Ян Віллем / Drijvers J. W. 20, 29–31

Е

Евклід 9
Ератосфен 9
Ессар Д. 86
Етік 63, 92
Етьєн 119
Ефор 38

Ж

Жилєнко І. В. 84
Жокур Луї, де 116, 117, 119–121
Жолкевські 78

З

Забарило К. С. 12
Зубар Віталій 39, 50, 51

I

Ігор 100
 Ізелін Якоб Крістоф / Iselin Jakob Christoph 92, 93
 Індікоплевст Космас / Kosmas Indikopleustes 37, 38
 Іос 51
 Ісідорус Севільський / Isidore of Seville 3, 41–43, 46, 123

Й

Йорданіс / Iordanis 34–36, 44, 119, 123

К

Кадлубек Вінцентій 60
 Кадм 51
 Казимир III Великий 77, 85
 Кайуе Жак 86
 Кант Іммануїл 5, 6
 Карл XII 107, 108, 114
 Карл Великий 95
 Карпіні П'єрано 59
 Карышковський П. О. 16
 Кассандра 75
 Кассіодоріус 34, 35, 123
 Келлер Крістоф / Целларіус / Cellarius Ch. 91, 92, 106, 111, 124
 Кеневич В. 101
 Клавдій 49
 Клеобула 51
 Клопери 78
 Клювер Ф. 92, 111
 Козьма Празький 60
 Комінко Майя / Kominko M. 37, 38
 Кондратович Кириак 97, 99
 Константиненко К. 66, 71
 Константінос VII Порфирогенітос / Constantine Porphyrogenitus 3, 52–54, 124
 Корвін Маріас 70
 Костянтин Великий 91

Котляр Микола 55
 Крак 60
 Крапівіна В. В. 12
 Кратерос 50
 Кромер Мартин 105, 112
 Ксенофонт 38

Л

Лабуер Жан Ле 84–86
 Лапіна Т. А. 19
 Ласкарідіс Еккатеріні / Laskaridis Aikaterini 49
 Лаціус Вольфганг / Lazio / Wolfgang Lazius 74, 75
 Ленг Ендрю / Lang A. 10
 Лето Юлій Помпоній 66
 Лех 60
 Лисенко М. М. 84
 Лікофрон 80
 Лімьє Анрі-Філіпп, де 107
 Ліутпранд 75
 Ломоносов Михайло 4, 103–106, 124
 Луняк Євген 84, 85, 87–89, 107, 109, 110, 114, 117
 Ляйбніц Г. / Leibniz G.W. 4, 93–95

М

Магдаліно Пол / Magdalino P. 36, 37, 52, 53
 Магог 42
 Магор 59
 Макробій 80
 Мал 55
 Марін Тірський 22
 Маркомір 44
 Мартынюк А. 56
 Махновець Л. Є. 54
 Мегмед IV 83
 Мельпомена 13
 Менхен-Хельфен Отто / Maenchen-Helfen O. 31

Мерве Мішель / Mervaud M. 114, 115
 Меркатор Герард 79
 Мерріллс Енді / Merrills A. H. 32, 34–36, 46
 Меттерніх Клеменс, фон 6
 Меховський / Матвій з Мехова / Меховіта 71
 Мешко I 59, 69
 Мицик Ю. А. 73, 76
 Мишанич О. В. 54
 Міллера Герард Фрідріх 97, 103
 Міссі Жан Руссе, де («боярин Іван Іванович Нестезюрану») 109, 110
 Моммзен Теодор / Mommsen Theodor 25, 29, 34
 Момрик А. 60
 Моретус 82
 Мюнстер С. 76

Н

Нагірний В. 56
 Назаренко Ю. 89
 Наливайко Д. 66
 Нестор 101
 Німрод 59
 Ной 42

О

Овідій 19, 80, 119
 Одиссей 10
 Олег 55
 Олександр Великий (Македонський) 28, 64
 Оріховський Станіслав «Роксолан» 82
 Оросіус Паулус / Orosius Paulus 3, 32, 33, 46, 123
 Ортелій Абрагам / Abrahami Ortelij 4, 5, 78–82
 Осіріс 41
 Острозький Костянтин 109
 Остроороги 78

Отрощенко В. В. 12
 Оттон Фрайзінзький / Ottonis episcopo Frisingensis 48, 63

П

Павло Диякон 80
 Павсаній 39, 92
 Падюка Н. 90
 Панноній Янус 70
 Патрокл 10
 Певтингер Конрад / Pevtingeri Conradi 66
 Перикл 16
 Перналь А. 86
 Петро I 93, 95, 98, 106, 108, 109, 114
 Пікколоміні Енеа Сільвіо / Aeneas Sylvius Piccolomini / Eneae Silvii / Пій II / Pius II 61–64, 68, 69, 74
 Піпін 63
 Пламеницька Євгенія 24
 Пламеницька Ольга 24
 Плануд Максим 23
 Плейденвурфф Вільгельм 67
 Пліній Старший (Pliny) 19, 20, 28, 46, 80, 99, 100, 119
 Подосинов А. В. 19, 28
 Полібій 38
 Помпей 105
 Помпоній Мела / Pomponius Mela 18, 19, 80, 91, 92, 119
 Попов Н. В. 99, 100
 Поссевіні А. 76
 Претцлер Мери / Pretzler M. 17, 18
 Приймак Т. 116
 Пріск 95
 Прицак Омелян 57, 58
 Прокопіус з Кесарії 33
 Псевдо-Скілак 16
 Птоломей Клавдій / Ptholomei 3, 22–24, 36, 37, 67–69, 78–80, 91, 92, 100, 119, 123

Р

Равеннський географ / Анонім
з Равенни 3, 43, 44
Рисінські Саламон 73
Розембарзький Миколай 64
Рольф Джон Кар'ю 26
Роман 52
Рубрук Вільгельм 59
Русяєва Ганна / Русяєва А. С.
39, 50, 51
Рюрик / Рурік 98, 102

С

Саладін 113
Самотракі Ахіллеос 40
Сансон / д'Аббевіль Ніколя
Сансон 89, 90
Сатир 51
Св. Андрій 106
Св. Костянтин 84
Св. Ласло 70
Св. Мефодій 84, 95
Св. Стефан 70
Св. Ульрик 59
Св. Василь 88
Свенельд 55
Сигізмунд III 77
Сисин О. В. 24
Скит 40
Скілак Каріандський 16
Скімн Хіосський 119
Скржинская М. В. 19
Словьев С. М. 103, 106
Смирнов Л. 15
Солдатенков К. 99
Соломон Неугебауер 78
Степень Б. 76
Стефанік В. 90
Стефанос Візантійський /
Stephani Byzantii 37–41, 52,
80, 92, 123
Стобнічка / Ян зі Стобніци /
Johannes Stobnica / Joanne de
Stobnicza 4, 68–70

Страбон з Амасії / Strabo 17, 18,
36, 37, 39, 69, 80, 91, 92, 123
Стрийковський Мацей 73, 84
Сухомлинський В. О. 15

Т

Тамерлан 67
Татищев Василь 4, 98–103, 124
Тацит 32
Телефус 75
Тен Б. 12
Теодерик Великий / Theodoric
the Great 34, 44
Тимошенко Марта 80
Толочко Олексій 60, 101
Тротта Франческо / Trotta F. 17
Тукідідіс 38
Туроцці Янош 70

У

Урбан V 85
Урбіх Йоганн Крістоф, фон
93, 94

Ф

Федорів Р. М. 56
Федюкин И. 109
Феній Фарсайд / Fénius Farsaid
58
Феопомп 38
Фердинанд I 74
Філей 49
Френтцль Абрагам 93
Фрідріх III 62

Х

Хайдер-хан 113
Хаклюйт Річард 5
Харальд 47
Хільдібальд 44
Хмельницький Богдан 83, 115
Хмельницький Юрій 83
Хогенберг Франс 77
Ходкевичі 78
Хунор 59

Ц

Цезар Август 28
Цезар Юлій 105
Цельтіс Конрад 65
Цицерон 5

Ч

Черняков І. Т. 12
Чех 60
Чухліб Тарас 83, 84

Ш

Шателен Анрі-Абрахам 108
Шателен Захарі 108
Шателен Захарі-молодший 108
Швайпольт Фіоль 65
Шевальє П'єр 84, 88, 89
Шевченко Т. Г. 12
Шевченко Федір Павлович 18
Шедель Хартманн / Schedel
Hartmann 66, 67
Шиллер Фрідріх 7
Шльоцер (Шлецер) Август
Людвіг, фон 101
Штуцкіо Йоганн Вільгельм /
Stuckio Io. Guilielmo 75,
76, 81

Щ

Штьольцль Гюнтер 64
Щепкин Н. 99

Ю

Юліан 26, 59

Я

Языков Дмитрій 101
Яковенко Н. 60
Ян II Казимир 87
Ярослав Володимирович 104
Ясон 81
Яфет 42

А

Adler Ada 49
Alexander J. 10
Angelov D. 52
Antonopoulos P. 10
Augustyn W. 67

В

Bachvarova M. R. 11
Barney Stephen A. 42
Batsaki Y. 52
Bazzaz S. 52
Beach J. A. 42
Beck C. H. 11
Berghoff Oliver 42
Bernabò M. 37
Besse J.-M. 80
Boeft J., den 31
Boschung D. 65
Boshnakov K. / Бошнаков
Костянтин 13, 14
Bouet P. 62
Bouiron M. 38
Brandmuller Johann 93
Braun Georg 78
Braund D. 16
Briasson 118, 120

С

Carey J. 58
Clark Travis Lee 38
Cotta-Schonberg. M., von 61

D

Danek G. 11
David 118, 120
De Gruyter 13
De Santis N. 39
Deger-Jalkotzy S. 11
Delmas S. 47
Dewing H. B. 33
Didot Ambrosio Firmin 17, 21
Diederich Silke 42, 43
Dietmar Klinger 67

Dini P. U. 68
Dobesch Gerhard 11
Dodwelli H. 76
Dueck D. 17
Durand 118, 120

E

Eder B. 11
Edmundus L. B. 58

F

Faulche Samuel 118–120
Fink Wilhelm 65
Fritzschi 76

G

Gabrielsen V. 16
Gallo L. 16
Gecser O. 58, 71
Geus Klaus / Клаус Гойс 10, 13,
22, 42, 43
Goffart W. A. 74, 79, 80
Guckelsberger K. 43, 44
Gysembergh V. 23

H

Hart T. C. 28
Heath C. 42
Heftner H. 11
Hengst D., den 31
Hoffmann S. F. Guil. 76
Hofmeister A. 48
Hogenberg Franz 78
Holder Alfred 36
Honigmann E. 52
Hopkins John 22, 26

I

Israel Nico 67

J

Jenkins R. J. H. 54
Jones A. 23
Juhasz E. 59

K

Keen E. J. 48
Klaniczay G. 58, 59, 71
Koberger Antonius 67
Komatina P. 59
Kopczyński M. 73
Krawiec A. 72
Kulicka E. 73

L

Łatyszczek O. 73
Laureys M. 65
Le Breton 118, 120
Lemos I. S. 11
Lewis W. J. 42
Liba T. 10
Lindsay H. 17
Loba Mikołaja 77
Lotter J. G. 66
Lund J. 16
Luttrell A. 62

M

Manoledakis Manolis 27
Martels Z., von 64
Marti-Weissenbach K. 93
Mayr M. 74
McLaughlin R. 58
Meserve M.
Mithridatis Magni 96
Mitropetros P. 10
Mitropetrou E. 10
Mittenhuber F. 43, 44
Mohr J. C. B. 36
Mohr J. C. B. 57
Moravcsik Gy. 54
Müllerus Carolus 17, 21
Murray J. 21
Mylonas G. E. 9

N

Neumann-Hartmann A. 41

O

Obrusanszky B. 59
Ojrzyński R. 64
Olschki Leo S. 22
Oporinus Johannes 75
Osanni F. 76

P

Papamarinopoulos S. 10
Paszyński W. 60, 71
Pekkanen T. 45
Pothecary S. 17
Preka-Papadema P. 10
Priam 9
Prochaska Karl 65

R

Rathmann Michael 13, 42, 43
Romer F. E. 19
Różycki Ł. 53

S

Saint-Quentin Dudon, de 62
Saranditis G. 10
Schafer A. 65
Schnetz J. 45
Schulze L. 103
Schumacher L. 47
Scott John C. 29
Segel H. B. 65
Shcheglov D. 23
Siebert M. 11
Soding U. 67
Spitz L. W. 65
Staab F. 44
Stage Conr. Henr. 66
Sundwall Gavin A. 26
Sutter C. 57
Sylbvirgii Friderici 51
Szuiski J. 65

T

Teitler H. C. 31
Teubner / Teubneri B. G. 45, 49
Thrower N. J. W. 77
Tiberius 22
Tomaschitz K. 11
Toth I. 63
Tourneisen Jean-Jaques 116
Tupikova I. 22
Tygielski W. 73

U

Ulf Ch. 11

V

Van den Broecke M. P. R. 79, 81
Vanderjagt A. 64
Veith F. A. 66
Venclova T. 73
Vermeulen Han F. 94
Vicent Barthelemy 76
Vietorem Hieronym 69
Virgile 62

W

Weeda C. V. 47, 48, 57
Weigel Io. Avg. Gottl. 51
Werner M. 58, 71
Wilson A. 67
Winkelbauer T. 65
Winstedt E. O. 37
Worm A. 67

Z

Zachariadou E. 62
Zahn P. 67
Zingg E. 23

Наукове видання

Трубчанінов Сергій Васильович

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ВІЗІЯ
УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНІВ:
ВІД ГОМЕРА ДО ВОЛЬТЕРА**

Монографія

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 7,79.

Тираж 300 прим. Зам. №176.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 306, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302.

Тел./факс: (03849) 3 90 06, тел. (067) 381 29 43.

Е-mail: aksiomaprint@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6561 від 28.12.2018 р.